

Gör barn till medborgare!

Om barn och demokrati
under 1900-talet

Kristina Engwall

Demokratiutredningens skrift nr 4

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

SOU 1998:97

SOU och Ds kan köpas från Fritzes kundtjänst.

Beställningsadress: Fritzes kundtjänst
106 47 Stockholm
Orderfax: 08-690 91 91
Ordertel: 08-690 91 90
E-post: fritzes.order@liber.se
Internet: www.fritzes.se

Omslag, foto: Denise Grünstein, Bildhuset
Grafisk formgivning: Susan Nilsson, Jupiter
Elanders Gotab, Stockholm 1998

ISBN 91-38-20969-1
ISSN 0375-250X

Förord

1. Konventionsstaterna skall tillförsäkra det barn som är i stånd att bilda egna åsikter rätten att fritt uttrycka dessa i alla frågor som rör barnet, varvid barnets åsikter skall tillmätas betydelse i förhållande till barnets ålder och mognad.

2. För detta ändamål skall barnet särskilt beredas möjlighet att höras, antingen direkt eller genom företrädare eller ett lämpligt organ och på ett sätt som är förenligt med den nationella lagstiftningens procedurregler, i alla domstols- och administrativa förfaranden som rör barnet.

Artikel 12 i Förenta Nationernas barnkonvention ställer krav på de demokratiska beslutens former och innehåll. Artikeln gäller inte bara barnens personliga förhållanden utan alla frågor som rör dem. I Sverige har Barnombudsmannen (BO) följt upp artikeln genom att argumentera för att det är de vuxnas skyldighet att höra barnen. BO har särskilt adresserat sina förslag till kommunerna. I ett förslag till förändringar i kommunallagen menar BO bl.a. att nämnderna ska samråda med barn och ungdom under 18 år i frågor som angår dem, att dessa barn och ungdomar skall ges rätt att få till stånd opinionsundersökningar som gäller deras vardagsmiljö samt att de ska kunna väcka ärenden i de kommunala nämnderna.

I denna tredje debattskrift från Demokratiutredningen presenterar Kristina Engwall demokratins genombrottssekler ur barnens eller snarare olika barngruppers synvinkel. Hon menar att de oöversägliga framgångarna för barnens ställning i det svenska samhället måste följas upp med innovationer som i ännu större omfattning inkluderar barnen. Hon hävdar vidare att de s.k. besparingarna i den offentliga sektorn i stor utsträckning drabbade barnen därför att ingen tog till vara deras rättigheter och intressen. Bar-

nens grundbehov av trygghet måste tillgodoses och det är de vuxna – även utanför familjen – som måste bevaka barnens uppväxt. Hon anser också att vi under 1900-talet kollektivt skapat en rik fond på kunskap om barns utveckling och särskilda behov som måste vårdas och fördjupas och som borde leda till att vi tar avstånd från ytterligare neddragningar av yrkesgrupper med barnkompetens i den offentliga sektorn. Barn bör slutligen genom ny lagstiftning ges rätt att ta politiska initiativ framför allt i kommuner.

Kristina Engwalls ärende kan i förstone förefalla harmlöst. Men hennes sätt att betrakta barn är inte allenarådande. Fortfarande kan man finna svenska kommuner som i sina broschyrer beskriver barnen som morgondagens kommuninvånare. Barn är ännu inte medborgare. När Barnkonventionen skall börja konkretiseras och förverkligas uppdragas också betydande motsättningar. Barnkommitténs majoritet ville inte tillgripa lagstiftning utan avvakta med det en tid (SOU 1997:166). FN:s övervakningskommitté menar exempelvis att Barnkonventionen i praktisk politik innebär ett nej till en långtgående decentralisering av det politiska beslutsfattandet. Den är oroad för att barnens rättigheter annars blir beroende av de skiftande ekonomiska och politiska villkor som gäller i olika kommuner.

De unga medborgarna utgör en viktig aspekt i Demokratiutredningens analyser. Med denna skrift kommer förhoppningsvis diskussionerna om barnens ställning i den svenska demokratin att stimuleras. Rapporten kan kanske skapa medvetenhet om vad ett barnperspektiv i demokratidebatten skulle kunna innebära.

Texten har granskats av professor Ann-Sofie Ohlander men författaren ansvarar själv för dess slutliga utformning. Demokratiutredningens ledamöter har inte tagit ställning till innehållet.

Erik Amnå

Huvudsekreterare

Innehåll

Inledning.....	7
Hälsovård för barn.....	19
Barnens ställning i familjen	49
Barns tidsanvändning	77
Barns miljö.....	93
Våld mot barn	105
Inför 2000-talet	117
Käll- och litteraturförteckning	127

Inledning

Under 1970-talet tillsattes en stor barnmiljöutredning som undersökte barns levnadsvillkor ur många aspekter. Den statliga utredningen redovisades i ett flertal rapporter.¹ I slutbetänkandet fastslog barnmiljöutredningen följande:

Barns välfärd måste skapas genom en totalsyn på deras behov och på det samhälle som omger dem. Det finns egentligen inga barnfrågor, bara frågor om människor och hur de ordnar sitt liv för att alla – små och stora – skall ha det bra.²

Visst måste barns välfärd behandlas utifrån ett helhetsperspektiv, men är det riktigt att det inte finns speciella barnfrågor? Finns det verkligen inte frågor där barns och vuxnas intressen går stick i stäv med varandra? Om det nu skulle finnas frågor där intressen står mot varandra, hur löser vi dessa konflikter, då den ena gruppen, barnen, saknar politiskt inflytande?

De här frågorna, om barns rättigheter och barns möjligheter att kunna påverka är typiska för det sena 1900-talet. För bara sjuttio eller åttio år sedan skulle ingen ha ställt frågan. Tanken att barn skulle ha rättigheter precis som vuxna eller att vuxna skulle ta hänsyn till barns åsikter skulle i början av seklet tett sig tämligen orimlig. Idén att barnen ingår i samhället som självständiga medlemmar fanns inte. Det har således hänt något under 1900-talet i Sverige i fråga om barns rättigheter och synlighet.

Syftet med denna rapport är att beskriva förändringarna i det svenska samhället under 1900-talet. Där går barn från att inte ha

¹ SOU 1975:30-38.

² SOU 1975:30 s. 285.

varit sedda till att bli synliga. Synliggörandet i detta sammanhang handlar om att få uppmärksamhet i positiva politiska beslut och att få ta utrymme i samhället, inte minst ekonomiskt. Det handlar om hur barn inlemmas i det svenska välfärdsstatsbyggandet. En parallell utvecklingslinje är barnens inkludering i demokratin. En enkel, men viktig, utgångspunkt är att om barn inte finns i åtanke då politiken utformas, om barn inte får samma rättigheter i välfärdsstaten som vuxna, om barn aldrig är påtänkta då politiska beslut ska fattas eller barn aldrig får kosta pengar i samhällsekonomin, kan man inte tala om en demokrati där barnen ingår. Därmed blir en kartläggning av barn och demokrati i 1900-talets Sverige till stor del en redogörelse för när och hur barn inkluderats i olika välfärdspolitiska satsningar.

Barns medborgarskap i Sverige och dess innebörd kommer att diskuteras och belysas. Medborgarskap kan ur historiskt perspektiv problematiseras ur många aspekter.³ Att resonera om barn och medborgarskap är inte problemfritt, mycket förenklat skulle man kunna se det på följande vis:

Medborgarskapet i Sverige bygger på principen om människors lika värde och lika rättigheter. Den engelske sociologen Marshall har beskrivit medborgarskapet som bestående av tre olika delar; ett civilt, ett politiskt och ett socialt.⁴

Den *civila delen* består av de rättigheter som är nödvändiga för att skydda den personliga friheten, t.ex. yttrandefrihet och likhet inför lagen.

Den *politiska delen* består av lika rättigheter att delta i utövandet av politisk makt, dvs. rösta och kunna inneha ett politiskt uppdrag.

³ Björk, Gunnela (1998) "Arbetarkvinnornas politiska och ekonomiska medborgarskap i Sverige under 1920- och 30-talen", Historisk tidskrift nr 3/98.

⁴ Petersson, Olof; Westholm, Anders och Blomberg, Göran (1989) *Medborgarnas makt*. Stockholm s. 9 och 10.

Den *sociala delen* består av medborgares rätt till en social grundtrygghet, dvs. välfärd för alla.⁵

Svensk medborgare blir man automatiskt om man föds av föräldrar med svenskt medborgarskap. För barn till föräldrar med utländskt medborgarskap finns speciella regler för hur det svenska medborgarskapet erhålls. Barn är således medborgare sedan födseln, men hur kommer medborgarskapet barn till del?

Alldeles uppenbart är att barn inte har del i det politiska medborgarskapet. Först vid 18 års ålder blir ungdomar myndiga och har rätt att rösta och vara politiskt valbara.

Även den *civila* delen är begränsad för barns del. Barn har t.ex. inte rätt att ingå fria avtal och deras juridiska rättigheter är begränsade. I stället har barn en förmyndare som företräder dem. Det grundläggande skyddet för liv finns i dag för barn och de hindras inte från att utnyttja yttrandefriheten. Frågan är i stället vilka kanaler som står till buds för barn att använda när de vill yttra sig? Eftersom de inte har tillträde till den politiska makten är frågan hur barnen ska få sin stämma hörd.

Den *sociala* sidan är den del av medborgarskapet där barn i störst utsträckning är inkluderade eftersom barn omfattas av välfärdssamhället. Ett sätt för staten att skapa jämlikhet är att använda sig av s.k. individuering, dvs. staten skapar en direkt relation till varje medborgare. Alla barn har på så sätt rätt till hälsovård, utbildning m.m. Vissa rättigheter anses så viktiga att t.o.m. uppsökande verksamhet från t.ex. kommunens sida sker.⁶

Medborgarskapet får inte diskriminera i fråga om kön, klass eller etnicitet, däremot finns i praktiken en inbyggd diskriminering i form av ålder. Barns medborgarskap är till innehållet inte lika omfattande som vuxnas.

Barns begränsade medborgarskap brukar förklaras och legitimeras utifrån att barn inte har samma mognad som vuxna, varken

⁵ Petersson; Westholm och Blomberg (1989) s. 10.

⁶ Näsman, Elisabet (1995) "Vuxnas intresse av att se med barns ögon" red. Lars Dahlgren och Kenneth Hultqvist, *Seendet och seendets villkor. En bok om barns och ungas välfärd*. Stockholm. s. 289 och 290.

intellektuellt, fysiskt eller psykiskt. Att vara barn ger rätt till beskydd, men också rätt till handlingsutrymme. Som barn är det ibland bra att vara objekt, att vara mottagare av välfärdspolitik, samtidigt som det också är viktigt att få vara aktör och ha möjligheten att ta initiativ.⁷ Vilka aspekter som betonas för barns del skiljer sig främst beroende på ålder. En treåringens behov av beskydd och hjälp att sätta gränser skiljer sig från en femtonåringens vilja att påverka och behov av självständighet.

Barn är p.g.a. sitt begränsade medborgarskap beroende av att vuxna för deras talan. När barn inte själva ges möjligheten att påverka politiken blir de helt beroende av att vuxna agerar i deras intresse. Det är därför viktigt att ställa frågan när de vuxna börjar inkludera barn i utformningen av politiken. Rapporten visar också vad som händer när barns förhållanden inte uppmärksammas i politiken.

Barn som "not-yets"

Utmärkande för de resonemang och de argument som förs fram när förbättringar för barn ska genomföras är hänvisningen till barn som blivande vuxna. Sociologen Elisabet Näsman lånar in Quotrups begrepp "not-yets" när hon talar om barn. Näsman beskriver barndomen som en väg ut ur o-mognad, o-kunnighet och o-förmåga.⁸ Barndomen i sig är med denna syn inte viktig utan en transportsträcka mot vuxenlivet. Barnens villkor bedöms utifrån hur de påverkar barn som vuxna, inte barn just nu. Åtgärderna ska leda till att barnen blir goda samhällsmedlemmar i vuxen ålder. Samhället investerar för framtiden, inte i nutiden. Det räcker inte med att satsa på barn för deras egen skull. Satsningar på barn motiveras med barnens kommande framtid som vuxna. Vuxna är medborgare, medan barn ska bli medborgare, trots att barn föds med ett medborgarskap. Det tycks som om barn har ett vilande medborgarskap som ska aktiveras i framtiden.

⁷ Näsman (1995) s. 292.

⁸ Näsman (1995) s. 284-286.

Vad är ett barn?

Inledningsvis påpekades att frågor om barns rättigheter är moderna frågor som inte kunde ställas i t.ex. sekelskiftets Sverige. Det beror på att synen på barn förändrats radikalt. Omständigheter och företeelser som de flesta förknippar med barn och barndom i dagens Sverige, t.ex. att gå i skola och att inte arbeta, var inga självklarheter i början av seklet. Vi behöver bara gå till ett annat land för att inse att vad som anses höra till en "normal" barndom inte är något universellt givet. Att vara barn i Kenya eller i Sverige betyder inte samma sak. Det ställs olika krav och det finns olika normer för hur barn bör uppträda i olika kulturer. På samma sätt har normerna för barn inom en kultur varierat under olika tider.

Inom barnforskningen har flera definitioner om vad som utmärker ett barn förts fram. Vissa har hävdats att definitionen av barn och barndom bestäms av sin samtid och att definitionen förändras över tid. Andra har i stället betonat det kontinuerliga i barndomen. I dag utgår de flesta barnforskare från ett socialkonstruktivistiskt perspektiv. Det innebär att barndom betraktas som ett socialt och kulturellt fenomen, snarare än ett biologiskt.⁹ Det betyder att barn och barndom inte är något universellt eller "naturligt" givet, utan något som konstrueras och ges ett innehåll inom varje kultur och varje tid.

Trots att barn ses som något "skapat" eller "konstruerat" finns det ändå en kärna av biologi, vilket ekonomhistorikern Susanna Hedenborg påpekar. Barndom skulle kunna definieras som den fysiologiska utvecklingsfasen mellan födelse och pubertet och/eller som en psykologisk utvecklingsfas mellan den första upplevelsen och adolescensen.¹⁰ Biologiska begrepp tillskrivs ofta en form av statiskhet dvs. förändringar utesluts. Därmed uppehåller sig i stället forskningen om barn kring det som i högre grad ses som föränderligt. Barnforskare arbetar därför ofta med den sociala konstruktionen av barn. Den kulturella bundenheten förklarar hur

⁹ Hedenborg, Susanna (1997) *Det gåtfulla folket. Barns villkor och uppfattningar av barnet i 1700-talets Stockholm*. Stockholm. s. 7.

¹⁰ Hedenborg (1997) s. 21.

innehållet i ”barn” kan skilja sig mellan olika kulturer och olika tidsepoker.

Samhället har byggt upp en omfattande institutionell struktur kring barn. Denna struktur utgår från vad som anses vara barns behov.¹¹ Konstruktionen av barnbegreppet och vad man fyller begreppet med påverkar alltså hur samhället strukturerar tillvaron för barn. Därmed säger även ett studium av barnhem, daghem och barnavårdscentraler något om hur samhället ser på barn.

Forskare vill förlägga skapandet och konstruktionen av det moderna ”barnet” till den brytningstid då barnet slutade att vara ekonomiskt produktivt genom sitt arbete och i stället började gå i skolan. Markörer för denna förändring var skolpliktens införande samtidigt som arbetsskyddslagar förhindrade barn att utföra de farligaste arbetena.¹² Med denna förändring kom även en ny syn på barnet, hävdar en amerikansk forskare. Hon menar att barnet inte längre var ekonomiskt värdefullt för föräldrarna, men att barnet i stället blev känslomässigt värdefullt för föräldrarna.¹³ Denna förändring ledde även till att antalet barn per familj minskade. Forskare hävdar att familjerna skaffade färre barn, men att de samtidigt satsade mer resurser på barnen och gav barnen mer uppmärksamhet. Orsakerna till detta lägger forskarna i utbyggnaden av skolan, det ökade offentliga intresset för barn, att barndomen blev en speciell fas av livet och att barnet alltmer började betraktas som en egen individ med människovärde.¹⁴

Barndomens längd har varierat över tid. På 1800-talet var man barn under en kortare period än idag. Övergången mellan barndom och att bli vuxen var tydligare markerad förr. Konfirmationen var en tydlig gräns mellan vuxenlivet och barndomen. I dag finns ingen självklar gräns mellan barndomen och vuxenåldern.

¹¹ Sjöberg, Mats (1996) *Att säkra framtidens skördar. Barndom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstad pastorat 1860-1930*. Linköping, s. 17.

¹² Sjöberg (1996) s. 18.

¹³ Zelizer, Vivana (1985) *Pricing the priceless child: the changing social value of children*. New York.

¹⁴ Sjöberg (1996) s. 17.

”Barn- eller ungdomsproblemet” har flyttats allt högre upp i åldrarna, hävdar historikern Bengt Sandin. I början av 1800-talet diskuterades vad man skulle göra med 6-12-åringarna som inte föräldrarna sysselsatt eller uppfostrat på ett tillräckligt sätt. På 1910-talet diskuterades samma problem avseende 15-18-åringarna. I dag är det 18-20-åringarna som utgör problemet.¹⁵ Man brukar tala om ”den förlängda barndomen” dvs. tendensen att det dröjer allt längre innan ungdomar accepteras som vuxna. Barndomens förlängning skulle kunna kopplas till att föräldrarna tog hand om sina barn längre eftersom barnen gick i skola i stället för att arbeta.

I den här rapporten får artonårsgränsen markera övergången till vuxenlivet. Vid arton års ålder får svenska medborgare del av det politiska medborgarskapet och människor under arton år räknas som barn i Förenta Nationernas barnkonvention som är ratificerad av bl.a. Sverige.

Dessutom är det viktigt att påpeka att barn inte på något sätt är en homogen grupp. Barns villkor skiljer sig beroende på ålder, kön, etnicitet och social klasstillhörighet. Precis som för vuxna styr dessa faktorer det utrymme som människor tillåter sig ta och får ta av samhället. I bostadsområdena syns segregeringen mellan olika etniska kulturer och samhällsklasser tydligt. I den tidigaste ”barnpsykiatrien” fick pojkar ett större utrymme än flickor. Tillgång till materiella resurser avspeglas t.ex. i spädbarnsdödlighetens fördelning mellan fattiga och välbeställda.

De stora förändringarna under 1900-talet

Utvecklingen under 1900-talet har dock gått mot att fler av välfärdsstatens förmåner kommer barnen till del. Velfärdsstatens framväxt har på ett sätt inneburit att föräldrars, i synnerhet faders, suveräna makt över barnet minskat. Statens ansvar för varje enskilt barn har ökat. Ur barns synpunkt är det positivt att andra vuxna

¹⁵ Sandin, Bengt (1984) ”Familjen, gatan, fabriken eller skolan?” red. Aronsson, Cederblad, Dahl, Olsson, Sandin, *Barn i tid och rum*. Malmö. s. 127.

har rätt och möjlighet att ingripa då barn far illa i sin hemmiljö. Det ökade ansvaret från statens sida innebär en kontroll av att alla barn behandlas mänskligt, precis som de vuxna medborgarna i ett samhälle ska behandlas mänskligt. Barn, särskilt små barn är beroende av att vuxna ser till att de har det bra, eftersom barnens erfarenheter är för få för att de själva ska kunna ställa krav på sin omgivning. Ur barns perspektiv är normala levnadsvillkor den miljö de växer upp i, oavsett om det är en dålig eller bra miljö, eftersom de inte har sett eller upplevt alternativ. I dag sker utifrån dessa kunskaper i flera fall en uppsökande verksamhet från kommunens sida för att barn ska ha det bra och för att barn med särskilda behov ska få den stimulans de behöver. Utvecklingen i lagstiftningen har gått mot att barn har synliggjorts och fått rättigheter i egenskap av att vara just barn.

Orsaken till att barn i dag har en egen ställning i lagstiftningen är bl.a. den ökade kunskapen om barn. Kunskaper och insikter om barns psykologiska, kognitiva och fysiska utveckling har resulterat i en lagstiftning där barns speciella förutsättningar och behov beaktas. Framväxten av "barnkunskap" inom många olika och varierande områden är unik för 1900-talet. Förutsättningarna för att kunskapen om barn ska fördjupas är givetvis att samhället betraktar barndomen som en speciell period av livet. Om barn i stället anses vara små vuxna finns ingen anledning att söka kunskap om barns speciella behov. Brytningstiden för att se barn som barn ligger tidigare än 1900-talet, men den ökade "barnkunskapen" är ett 1900-talsfenomen.

Den specifika "barnkunskapen" blir tydlig i exempelvis barnhälsovårdens framväxt. Först då man insåg hur viktigt det är för spädbarn med riktig näring och hur känsliga spädbarn är för infektioner kunde spädbarnsvården förändras och spädbarnsdödligheten åtgärdas. Längre förhärskade tron att barn inte tog skada av traumatiska upplevelser i barndomen – det man inte förstod kunde inte heller skada. Denna okunskap ledde till att många barn inte fick hjälp att bearbeta t.ex. sexuella övergrepp som inträffat i barndomen. Inte heller trodde man att barn upplevde smärta i samma utsträckning som vuxna och det satsades inte på smärtlindring för barn. Eftersom kunskapen om hur traumatiska upplevelser på-

verkar barn inte fanns, saknades även möjligheten att se sambandet med ett avvikande beteende hos barn eller ungdomar och en svår händelse i barndomen. Förklaringar och orsaker söktes på annat håll, t.ex. i det biologiska arvet.

Den ökade "barnkunskapen" ledde till att flera nya expertisområden tillkom. Inom dessa områden uppstod flera olika barnexperter. Läraryrket differentierades och delades upp på olika åldersgrupper. Förskollärare, barnläkare, terapeuter och psykologer som inriktade sig på barn, fritidsledare och lekterapeuter blev nya yrken på 1900-talet. Under 1800-talet fanns det givetvis också yrkesgrupper som kom i kontakt med barn, t.ex. lärare och anstaltsföreståndare, men de saknade en formell kompetens i "barnkunskap".

Den största förändringen i synen på barn under 1900-talet är de senaste decenniernas acceptering av barnet som en självständig individ med rätt till respekt och integritet. Men insikten om att barn inte har samma förutsättningar som vuxna är minst lika viktig. Barn ska inte behandlas på samma sätt som vuxna. I många situationer har barn rätt till stöd och hjälp för att kunna ta ett riktigt beslut. I vissa situationer kanske det inte är önskvärt att barn tvingas fatta beslut. "Barnkunskap" innebär respekt för barns integritet förenad med en kunskap om barns utveckling och förmåga att kunna ta beslut och göra val i olika situationer. Denna "barnkunskap" tillhör de sista decennierna av 1900-talet. Frågan blir då hur och varför denna kunskap växte fram samt hur stor hänsyn som tas till den ackumulerade "barnkunskapen" i svensk politik. I hur hög grad respekteras barns behov när politiska beslut ska fattas?

Strävan i rapporten är att beskriva barns livsvillkor under 1900-talet utifrån barnen. Det är lätt hänt att man i stället beskriver familjernas villkor. En viktig orsak att inte behandla familjerna som en enhet, utan barn separat, är att t.ex. statistik annars följer många förhållanden som specifikt gäller barn. I Finland är t.ex. klassfördelningen inte densamma för barn som för den vuxna befolkningen. I Danmark har fler barn låg boendestandard än

antalet barnfamiljer som har låg boendestandard.¹⁶ En annan orsak är att maktförhållanden inom familjen ofta osynliggörs om familjen får representera en fungerande enhet. Barns beroendeförhållanden, på gott och ont, till föräldrar döljs då enbart familjer behandlas.

Den gamla goda tiden...?

Mår barn bättre i dag än i början av seklet? Förhoppningsvis har den kunskap vi i dag har om barns utveckling och behov lett till att i alla fall en del av de mest utsatta barnen fått det bättre. I dag känner vi till att anstaltsvården som den var utformad i början av seklet inte gynnade barns utveckling. Vi vet hur viktigt det är för barn att knyta en nära relation till en vuxen. Vi känner också till att våld, från fysisk misshandel till sexuella övergrepp, skadar barn på ett allvarligt sätt. Genom lagändringar och ändrad praxis kan vi hoppas att barn utifrån dessa aspekter mår bättre. Ändå vet vi att nu på 1990-talet ökar antalet barn som söker sig till barnpsykiatrien jämfört med på 1980-talet. Undersökningar visar att allt fler barn har psykosomatiska symptom och självmorden bland unga har ökat.

En översikt av barns villkor under 1900-talet visar hur svårt det är att göra generella uttalanden beträffande historien. Det går inte att säga att det blir bättre och bättre. Historien präglas av uppgångar och nedgångar där människors villkor hela tiden förändras. Det är därmed väsentligt att här visa hur politiken under 1900-talet påverkat barns villkor, både till det bättre och till det sämre.

Disposition

Det vore en omöjlighet att belysa samtliga aspekter av barns liv under 1900-talet i en kort rapport som denna. Vissa områden finns inte upptagna alls, t.ex. barn och skola samt barn och kultur. Dessa områden behandlas av andra författare i Demokratiutredningen.

¹⁶ Näsman (1995) s. 292 och 293.

Rapporten är upplagd på följande sätt: Det första kapitlet handlar om framväxten av barnhälsovård såväl fysisk som psykisk, men kapitlet behandlar också vad som händer när det inte finns en fungerande barnhälsovård. Det andra kapitlet ägnas åt hur barns familjer sett ut och förändrats under 1900-talet. Dessutom redovisas och analyseras de barns förhållanden som inte växte upp hos sina biologiska föräldrar utan i stället bodde i fosterhem eller på olika anstalter. Det tredje kapitlet behandlar barns övergång från arbete till skola och framväxten av barnomsorgen. Om barns miljö, både vad gäller bostäder, lekplatser och arbetsmiljö, handlar det fjärde kapitlet. Det femte kapitlet behandlar våld mot barn. Det är ett kapitel om fysiska, psykiska och sexuella övergrepp på barn, men det är också ett kapitel som visar att det accepterade våldet mot barn har minskat under 1900-talet. Slutligen kommer en diskussion om barn och demokrati där förslag inför framtiden lämnas.

Rapporten ger således en översikt om barns villkor i Sverige under 1900-talet. Syftet är att visa på hur barn i allt högre grad har inkluderats i välfärdsstaten och hur barn har uppnått ett allt större mått av autonomi utifrån sina speciella förutsättningar. Att inlemmas i samhället och få tillgång till bl.a. hälsovård, sjukvård, utbildning och stimulans måste ses som några av de mer konkreta kriterierna på att vara inkluderad i det demokratiska samhället.

Hälsovård för barn

I början av 1900-talet dog hundra spädbarn av tusen. I dag dör ca fem barn av tusen. Denna minskning av spädbarnsdödligheten beror bl.a. på barnhälsovårdens framväxt. Också hygieniska förbättringar och insikten om amningens betydelse har gjort att fler barn överlever. Kunskaper om barns behov och utveckling har också lett till framväxten av barnpsykiatri. Men 1930-talets befolkningspolitik med förbättringar inom barnhälsovården inbegriper också skrämmande inslag som t.ex. steriliseringspolitik. De förbättringar som kommit på 1900-talet har under 1990-talet avstannat och nu försämras hälsovården för barn.

Barn i dag har en mycket högre överlevnadsnivå än i början av seklet. Det är en av de stora märkbara förändringarna under 1900-talet. Det borde vara en grundläggande rättighet för alla människor att få chansen att överleva. När samhället inte skapar utrymme för barn eller när ansvaret i allt för hög grad läggs på föräldrarna utan att samhället ger möjlighet till stödinstanser, resulterar detta i att barn, främst spädbarn, dör. Spädbarnsdödlighet är ett extremt tecken på att ett samhälle inte avsätter tillräckligt med resurser till barn eller fattar beslut som inte har barnets bästa för ögonen. Därmed blir barnhälsovård ett viktigt inslag i en demokrati. Det är svårt att föreställa sig en demokrati där vart tionde nyfött barn inte ges chansen att leva, som i Sverige i början av seklet. Det kan vittna om en människosyn där barn tillmättes mindre betydelse än vuxna.

I början av seklet var spädbarnsdödligheten mycket hög i Sverige. År 1900 var spädbarnsdödligheten ca 100 per 1000 levande födda. Hundra år tidigare var siffran 200 per 1000 levande födda.¹ År 1993

¹ SOU 1975:32 s. 16.

var spädbarnsdödligheten 4,8 per 1000 levande födda.² I dag tillhör Sverige ett av de länder som har lägst spädbarnsdödlighet i världen. Nivån på spädbarnsdödligheten säger något om samhället, eftersom den är nära kopplad till nivån på hygien, näringssituation, bostadsstandard och utbildningsnivå.³ Spädbarnets överlevnad beror dessutom i hög grad på de förutsättningar som ges föräldrarna, framför allt modern. Moderns hälsotillstånd och ekonomiska möjligheter har stor betydelse för barnets chanser att överleva. I dag kan samma möjligheter för fadern ha betydelse, men att en far ensam skulle ta hand om sitt nyfödda barn var otänkbart i början av seklet. Fäders aktiva roll i barnens uppväxt är av senare datum. Många av orsakerna till den minskade spädbarnsdödligheten måste därför sökas i de förbättringar som gjorts för mödrarna.

På 1800-talet i det gamla bondesamhället födde kvinnan barn under hela sin fertila period i äktenskapet. Barnen behövdes ofta som arbetskraft inom jordbruket. Medellivslängden var låg. År 1850 blev män 40,5 år medan kvinnor levde lite längre till 44,6 år. Talen dras dock ner av den höga spädbarnsdödligheten. Den låga medellivslängden gjorde att det inte fanns några möjligheter till att leva i storfamiljer. Mor- och farföräldrarna hann ofta dö innan barnbarnen hunnit lära känna dem. Bilden av den lyckliga storfamiljen är en efterhandskonstruktion. En bidragande orsak till att kvinnorna födde många barn var att tillgången till och informationen om preventivmedel var begränsad. Detta är dock bara en del av sanningen, för det visar sig att antalet barn per familj skiftar mellan olika geografiska områden. I vissa områden föds fler barn än i andra och detta tyder på att en viss kunskap om barnbegränsning fanns.

Variationerna mellan antalet barn i familjerna är nära förbundna med hur arvsskiftningen gick till. I Dalarna delades egendomen lika mellan barnen. På Gotland däremot var förhållandena annorlunda. Där ärvdes gården av ett av barnen. Detta ledde till att de gotländska bönderna försökte undvika att få alltför många barn, eftersom gården bara kunde försörja ett av barnen i vuxen ålder. I Dalarna spelade det

² *Upp till 18 – fakta om barn och ungdom*. Barnombudsmannen 1995 s. 7.

³ Högberg, Ulf (1983) *Svagårens barn. Ur folkhälsans historia*. Stockholm. s. 99.

mindre roll om familjen hade flera barn. Hemmansklyvningen i Dalarna gjorde att jordbruken blivit för små att leva av och bönderna hade olika bisysslor för att försörja sig.⁴ Skillnaden mellan Gotland och Dalarna visar att familjeplanering kunde tillämpas i bondesamhället. Mer allmän barnbegränsning kommer dock sent.

På 1870-talet började ett nytt familjemönster att växa fram. Kvinnorna födde barn tidigt i äktenskapet, men upphörde senare att föda barn trots att de fortfarande var fertila.⁵ Detta resulterade i att familjerna blev mindre. Det nya familjeidealet slog igenom vid olika tidpunkter i olika delar av Sverige. Variationerna berodde till stor del på vilka försörjningsmöjligheter som gavs i de olika områdena. Inom jordbruk och textilindustri fanns länge ett behov av barns arbetskraft och i de områden där dessa näringsgrenar dominerade levde de stora barnfamiljerna kvar längst. Det var främst medelklassfamiljerna eller de ur arbetarklassen som strävade efter ett klassbyte som anammade det nya familjeidealet med färre barn.⁶

Även i mer officiella sammanhang började barnbegränsning diskuteras. Från och med 1880 kom den så kallade nymalthusianismen att spela en viktig roll. Nymalthusianismen var en reaktion på nationalekonomen Thomas Robert Malthus befolkningslära från 1798, där han pläderade för sexuell avhållsamhet och uppskjuten äktenskapsålder för att förhindra överbefolkning. Nymalthusianerna menade i stället att alla borde lära sig att använda preventivmedel för att minska antalet oönskade barn. Även hos nymalthusianerna var den bakomliggande tanken att fattigdomen hade sina rötter i överbefolkningen.⁷

I Sverige hölls det första föredraget i nymalthusiansk anda av nationalekonomen Knut Wicksell i början av 1880-talet. Andra som propagerade för preventivmedel var läkaren Anton Nyström, författaren Frida Steenhoff och socialisten Hinke Bergegren. Offentliga

⁴ Hellspong, Mats och Löfgren, Orvar (1987) Land och stad. *Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Malmö. s. 237-241.

⁵ SOU 1994:38.

⁶ SOU 1994:38.

⁷ Levin, Hjärdis, "Från nymalthusianism till folkhälsa. Sexualdebatt och socialpolitik 1880-1936". Red Bergenheim och Lennerhed (1997) *Seklernas sex. Bidrag till sexualitetens historia*. s. 205.

föredrag om kärlek utan barn accepterades inte i längden. År 1910 stiftade riksdagen en lag som förbjöd propaganda för preventivmedel. Denna lag kom att gälla fram till 1939.

Den angivna orsaken till förbudet var att riksdagen trodde att tillgången på preventivmedel skulle leda till en ökad omoral. Sexualitet hörde enligt dåtidens normer hemma inom äktenskapet och var i första hand ett medel för att få barn. Fri tillgång till preventivmedel skulle, enligt debattörerna, kunna leda till mer utomäktenskaplig sexuell aktivitet, vilket ansågs högst omoraliskt. Trots förbudet mot preventivmedelsupplysning fortsatte flera pionjärer att informera allmänheten. En av de mer kända preventivmedelsupplysarna var Elise Ottosen-Jensen.

Spädbarnsdödlighet

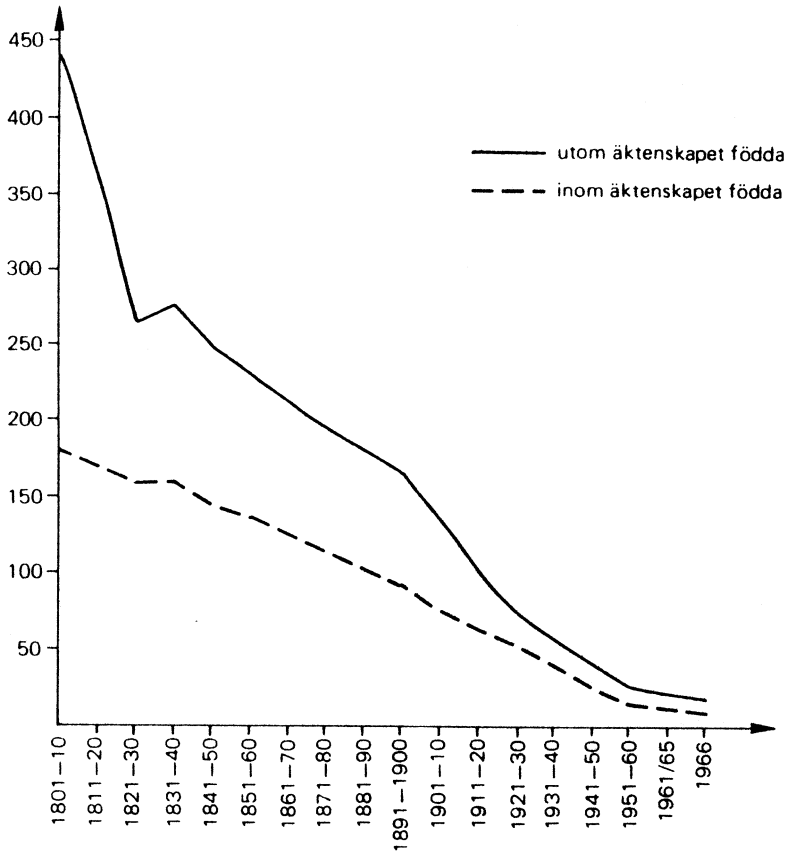
Spädbarnsdödlighet har flera orsaker som samspelar med varandra. Det finns *biologiska faktorer*, *miljörelaterade faktorer* som t.ex. klimat, tillgång till rent vatten och hygien, sociala faktorer t.ex. att man i vissa kulturer föredrar pojkar före flickor. Dessutom visar mycket forskning på familjens betydelse för spädbarnets chanser att överleva.⁸ Flera av dessa faktorer kan ett samhälle påverka, t.ex. hygieniska förhållanden, tillgång till näring och stöd till mödrar. Därför kan spädbarnsdödlighetens omfattning utgöra ett mått på ett samhälles status. Betydelsen av omgivningens stöd till den nyblivna modern för att barnet ska överleva visar sig i statistiken där spädbarnsdödligheten mellan de barn som är födda utom äktenskapet och de barn som är födda inom äktenskapet jämförs. Barn födda utom äktenskapet riskerade i högre grad att dö än barn födda inom äktenskapet.

⁸ Bengtsson, Magdalena (1996) *Det hotade barnet. Tre generationers spädbarns- och barnadödlighet i 1800-talets Linköping*, Linköping. s. 32.

Dödligheten bland spädbarn födda utom respektive inom äktenskapet i Sverige 1801–1966

(Källa: Högberg, Ulf (1983) *Svagårens barn. Ur folkhälsans historia*. Stockholm)

Antal döda
före 1 års ålder
per tusen levande födda

Utomäktenskapliga barn

Tillgång till preventivmedel innebar att kvinnor i högre grad kunde välja vid vilken tidpunkt i livet de ville föda barn. Frånvaron av preventivmedel innebar å andra sidan att kvinnor många gånger fick barn som inte var önskade. Som tidigare framgått ansågs sexualitet höra hemma inom äktenskapet och samhällsnormen sade att barn skulle födas inom äktenskapet. Att föda ett barn utom äktenskapet innebar många problem för såväl modern som barnet:

- skam och skuldbeläggande från samhället
- ekonomiska svårigheter att försörja barnet
- fortsatt stigmatisering av både moder och barn.

En kvinna som blev gravid utom äktenskapet fördömdes i början av seklet. Framför allt kyrkan betonade äktenskapets status och där fick den ogifta modern ett högre mått av skuld än den ogifte fadern. Kyrkan passade på att statuera exempel då den ogifta kvinnan t.ex. skulle kyrktagas sex veckor efter förlossningen. Den ogifta kvinnan fick en negativ särbehandling som dels betonade den ärbara gifta kvinnans status, dels avsåg avskräcka andra kvinnor från att föda barn utom äktenskapet.⁹ Officiellt fördömdes utomäktenskapliga förbindelser, men i praktiken kunde detta "snedsteg" förmildras om barnets föräldrar senare gifte sig. Det var inte ovanligt att par fick barn innan de gifte sig, dvs. barnet var formellt sett fött utom äktenskapet, men återfick sin status som "äkta" vid föräldrarnas äktenskap.¹⁰ Stigmatiseringen av modern och det oäkta barnet skedde då det inte fanns något löfte om äktenskap, trolovning eller gemensam kyrktagning.¹¹

Att bli gravid mot sin vilja och dessutom utan att vara gift innebar en mycket svår situation för kvinnan. Förtvivlan över oönskade graviditeter kan bland annat utläsas i statistiken över självmord. Bland de förmodade anledningarna till självmord fanns "blygsel över havan-

⁹ Lindstedt Cronberg Marie (1997) *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*, Lund. s. 263-268.

¹⁰ Se t.ex. Kälvmemark, Ann-Sofie, "Att vänta barn när man gifter sig" *HT* 1977.

¹¹ Lindstedt Cronberg (1997) s. 75.

de tillstånd utom äktenskap” och “försök till fosters fördrivande” med som rubriker. En stor andel av de kvinnor som begick självmord var gravida. Det visade sig också att en av statistikens rubriker för orsak till självmord, nämligen självmord genom fosforförgiftning, i själva verket var kvinnornas desperata försök till att abortera fostret, vilket resulterade i att kvinnan dog. Efter denna upptäckt togs kategorin bort ur självmordsstatistiken.¹²

Orsakerna till att spädbarnsdödligheten var högre för barn födda utom äktenskapet var flera. Samhällets fördömande av den ogifta kvinnan med barn betydde troligtvis mycket. Det kan ha medfört att kvinnan rent känslomässigt hade svårt att ta barnet till sig. De praktiska svårigheterna för den ensamstående modern var kanhända av ännu större betydelse.

Barn utom äktenskapet var ofta fadersdepriverade.¹³ Det fanns ingen man som hjälpte till med barnets försörjning eller fostran. I början av 1900-talet var arbetsdelningen ofta uppdelad så att kvinnan arbetade i hushållet, medan mannen arbetade ute. Därmed kunde en hemarbetande kvinna i högre grad ge sina barn tillsyn än en kvinna som arbetade utanför hemmet och hade sämre möjligheter till barn-tillsyn. Även de ekonomiska möjligheterna blev sämre för en ogift arbetande mor än för ett äkta par. Kvinnor hade ofta sämre betalt än män, enligt det familjeförsörjarsystem som rådde, dvs. män antogs försörja en familj och fick därmed högre lön, medan kvinnor ansågs få försörjning genom sin man, oavsett hur verkligheten såg ut. De oäkta spädbarnen möttes således av både sämre ekonomiska förutsättningar och sämre tillsyn.

Det “oäkta” spädbarnets chanser till överlevnad ökade om modern hade ett fungerande socialt nätverk. Sociala kontakter gjorde att modern kunde ordna tillsyn av barnet trots att hon själv arbetade. En undersökning i Linköping av historikern Magdalena Bengtsson visar att dödligheten var tre och en halv gånger högre för utomäktenskapliga barn som enbart levde med modern vid tre månaders ålder än för

¹² Enberg, Johanna; Källemark, Sofia och Ohlander, Ann-Sofie (1998) *Den bästa generationen? Erfarenheter hos svenskar födda 1965-1974*. Stockholm. s. 42.

¹³ Bengtsson (1996) s. 56.

utomäktenskapliga barn som vid samma ålder bodde med mor och morföräldrar, mor och far, mor och styvfar eller med fosterföräldrar.¹⁴ Barntillsyn kunde t.ex. ordnas genom kollektivt boende. Änkor hyrde t.ex. ut rum till ogifta kvinnor med barn. De gjorde sinsemellan ett arbetsbyte där änkor passade barnen, medan den yngre kvinnan hjälpte till med tyngre sysslor som vattenhämtning och vedhuggning.¹⁵ Flera ogifta kvinnor med barn kunde också dela bostad och hjälpa varandra.¹⁶

Amningens betydelse

Mycket forskning har visat på betydelsen av amning för spädbarns överlevnad. Bröstmjolk ger inte bara barnet fullgod näring utan också ett försvar mot sjukdomar. Om modern arbetade utanför hemmet minskade möjligheterna att amma barnet, i stället gav man barnen ett dihorn med komjolk eller i sämsta fall de vuxnas mat som mosades.

Bruket att amma var dock inte bara knutet till om kvinnan hade möjlighet att amma eller ej. I lika hög grad var amning en fråga om traditioner. Annars skulle spädbarnsdödligheten alltid varit högst inom den fattigaste delen av befolkningen där kvinnorna i större utsträckning arbetade utanför hemmet, men så är inte fallet. I stället har forskning visat att det t.ex. i Nedertorneå var högre spädbarnsdödlighet bland de jordägande bönderna än bland de obesuttna. Detta förklaras med att hustrurna till bönderna hellre gav spädbarnen dihorn med komjolk än att själva amma, medan de obesuttna kvinnorna inte hade råd med komjolk och därför ammade sina barn.¹⁷

¹⁴ Bengtsson (1996) s. 269.

¹⁵ Artaeus, Irene (1993) "Kvinnans rätta bestämmelse. Ideal och verklighet i 1800-talets svenska småstäder", Lisa Sjöstedt (red) *Den osynliga historien. Kvinnornas historia*. Stockholm. s. 55.

¹⁶ Edgren, Monika (1994) *Tradition och förändring. Könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*. Lund. s. 198.

¹⁷ Brändström (1984) s. 96ff.

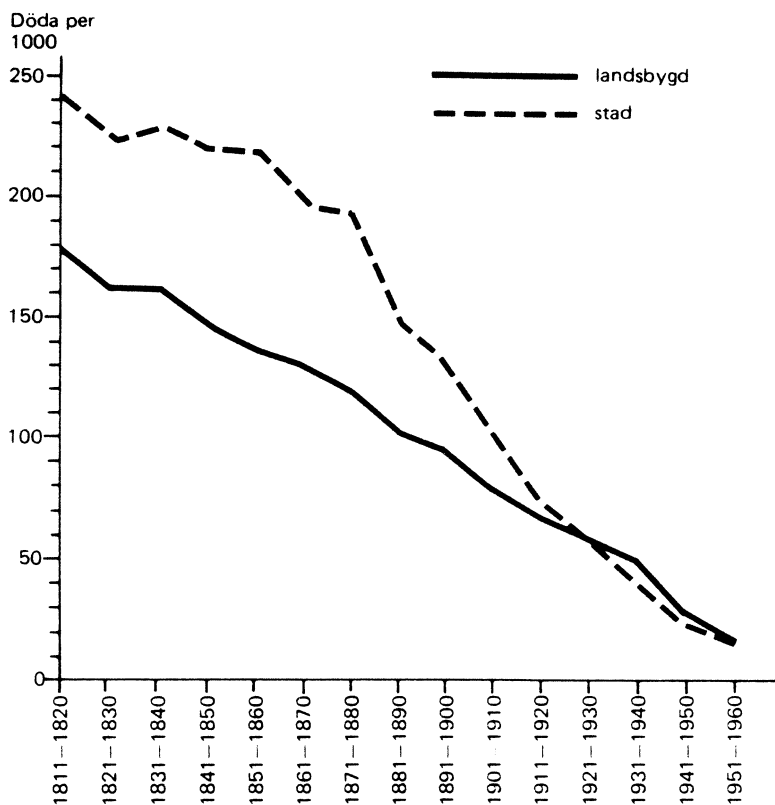
Spädbarnsdödligheten samvarierar med hygieniska förhållanden. Tillgången till rent vatten och en någorlunda ren omgivning ökar chanserna för spädbarn att överleva. Statistik över spädbarnsdödligheten i stad jämfört med landsbygd visar på betydelsen av de hygieniska förhållandena. I städerna dog fler barn än på landet fram till 1920-talet. Orsakerna var flera, t.ex. bättre tillgång till föda på landet, men även bättre bostadsförhållanden på landet.¹⁸ Trångboddheten i städerna ledde till att sjukdomar lättare spreds mellan familjemedlemmar och smittspridningen blev större.¹⁹

¹⁸ Nelson, Marie C (1995) "Swedish urban demography during industrialization", eds Anders Brändström och Lars Göran Tedebrand. *Swedish urban demography during industrialization*. Umeå.

¹⁹ Bengtsson (1996) s. 141-143.

Spädbarnsdödlighet på landsbygd och i stad, Sverige 1811–1960

(Källa SOU 1975:32)

Spädbarnsdödligheten var högre bland de fattigaste. På 1920-talet gjordes en undersökning i Stockholm som visade att familjer med en inkomst under 4000 kronor hade en spädbarnsdödlighet på 49 per 1000 levande födda, medan motsvarande förhållande för familjer med en inkomst över 10 000 kronor var 14 per 1000 levande döda.²⁰

Hur sänktes spädbarnsdödligheten?

Inledningsvis påpekades att mödrarnas situation påverkade barnets chanser att överleva. Det blir tydligt då man ser att dödligheten var högre bland de oäkta barnen än bland de äkta. Faktorer som dålig ekonomisk situation, svårigheter att få barnpassning och skammen över att ha fött ett barn utom äktenskapet bidrog till den ökade dödligheten. Under 1900-talet kom samtliga dessa faktorer att förbättras vilket resulterade i den i dag låga spädbarnsdödligheten.

I dag föds ca 40 procent av alla nyfödda barn utom äktenskapet.²¹ Denna utveckling hör ihop med att vuxna i dag sammanbor, är "sambo", i stor utsträckning. Samboendet utan äktenskaplig status har förekommit tidigare i Sverige. Man brukar tala om de s.k. Stockholmsäktenskapen under 1800-talet, som var geografiskt begränsade till Stockholm. Dessa Stockholmsäktenskap hade inte alls lika stor spridning som samboendet har idag.

Begreppet "oäkta" barn används inte i dag och är för dagens barn och ungdomar i många fall okänt. Redan år 1917 avskaffades begreppet "oäkta" i lagen. Laglig arvsrätt efter fadern för barn födda utom äktenskapet kom dock inte förrän på 1970-talet. Trots förbättringar kvarstod många problem för dessa barn. På 1940-talet kan ännu en viss överdödlighet noteras för barn födda utom äktenskapet. Försök från statens sida att uppmärksamma dessa barn gjordes t.ex.

²⁰ SOU 1975:32 s. 20.

²¹ Nilsson, Åke (1993) "Barnens familjeförhållanden år 1985", *Om modernt familjeliv och familjeseparationer. En antologi från ett forskarseminarium*. Socialvetenskapliga forskningsrådet. s. 132.

genom att utomäktenskapliga barn skulle vara inskrivna på barnavårdscentralen. Detta obligatorium kvarstod fram till år 1969.²²

Staten försökte från sekelskiftet på olika sätt förbättra villkoren för kvinnor som födde barn. Dels bottnade intresset från statens sida i en rädsla att Sveriges befolkning höll på att minska, bl.a. beroende på att emigrationen till Amerika var stor vid 1900-talets början. Dels bidrog det oroliga internationella läget i början av 1900-talet till en stark nationalistisk anda. Det fanns en rädsla för att den svenska folkstammen höll på att utarmas. Konkreta åtgärder för att öka antalet svenskar betraktades som en nödvändighet, men åtgärderna blev få.

På trettioalet kom riktade stödinsatser till mödrar genom den s.k. befolkningspolitiken. Orsaken till befolkningspolitiken var den sjunkande nativiteten. Det var under trettioalet som makarna Myrdal skrev sin omtalade bok *Kris i befolkningsfrågan* och den var ett led i de befolkningspolitiska strävandena. En av de första befolkningspolitiska åtgärderna var att införa en moderskapsförsäkring år 1931. Kvinnor som var medlemmar i sjukkassan hade rätt till ersättning vid förlossning för barnmorskehjälp eller för vård på förlossningsanstalt. Dessutom utgick pengar för minst 30 och högst 56 dagar motsvarande kvinnans sjukpenning. Staten bidrog till sjukkassorna genom statsbidrag. För de kvinnor som inte var medlemmar i någon sjukkassa och ansågs vara i behov av ekonomiskt stöd utgick s.k. moderskapsunderstöd. Efter bara några år ersattes denna lagstiftning med en ny, men staten fortsatte att ta ett ekonomiskt ansvar som synliggjorde den svåra konflikten att förena moderskap med arbete. Tidigare hade mödrarna tvingats bära denna konflikt själva.²³

Pengarna betalades ut direkt till modern vilket fick stor betydelse. Detta markerade att staten betraktade och erkände mödrarna som de faktiska vårdarna av små barn. Det gav även kvinnorna möjligheten att använda pengarna till barnen. I norra Sverige fick 80 procent av alla nyblivna mödrar mödrahjälp. En stor del av kvinnorna använde mödrahjälpen till att skaffa kläder och sänglinne till sina barn.

²² SOU 1975:32 s. 31.

²³ Ohlander, Ann-Sofie (1993) Det bortträngda barnet. *Uppsatser om psykoanalys och historia*. Uppsala. s. 44-46.

Orsaken till att de inte gjort det tidigare var dels fattigdom, dels att de inte kunde påverka eller bestämma över familjens ekonomi som ofta var mannens ansvar och maktområde.²⁴

Hygieniska förhållanden

Trångboddheten var en av orsakerna till den höga spädbarnsdödligheten. När många trängdes på en liten bostadsyta spreds infektioner och sjukdomar lättare. Tbc och luftvägsinfektioner sprids lätt från en familjemedlem till nästa.²⁵ I riksdagen diskuterades befolkningens bostadsförhållanden ofta. Tanken var att trångboddheten ledde till fattigdom och moraliskt förfall. Den fysiska miljön antogs ha en direkt påverkan på den moraliska utvecklingen.²⁶ Riksdagen engagerade sig därför i kampanjer som syftade till att det svenska folket skulle återvända eller stanna på landsbygden. I nationalromantisk anda härskade idén om att livet var mer hälsosamt på landet.

En kampanj startades på 1930-talet för att förändra det svenska folkets bostadsförhållanden. I synnerhet inriktade sig kampanjen på barnrika familjer. Det skapades s.k. barnrikehus där det var tänkt att familjer med många barn skulle bo. Staten gav både lån till uppförande av barnrikehus och hyresbidrag till familjer i barnrikehus år 1935. Samtidigt gjordes en satsning på s.k. egna hem. En hel rörelse växte fram med beteckningen egna-hemsrörelsen.²⁷ Den omfattade inte bara lån till att skaffa sig ett eget hus utan även en ideologi där kärnfamiljen och en sträng arbetsdelning mellan man och hustru betonades.

Bidragande orsaker till att spädbarnsdödligheten minskade var de allmänna hygieniska åtgärder som vidtogs under bl.a. 1930-talet. I den statliga offentliga statistiken kan man på trettioalet varje år läsa om

²⁴ SOU 1994:38 s. 36.

²⁵ Bengtsson (1996) s. 274-278.

²⁶ Göransson, Maria (1997) "Smakfostran och heminredning. Om estetiska diskurser och bildning till bättre boende i Sverige 1930-1955", *Kultur och konsumtion i Norden 1750-1950*, red. Johan Söderberg och Lars Magnusson, 23. Nordiska historikermötet. s. 258.

²⁷ Edling, Nils (1996) *Det fosterländska hemmet: egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*. Stockholm.

förbättringarna vad gäller tillgång till rent vatten och möjligheter till bad i de svenska städerna. Offentliga bad med möjlighet till varmbad byggdes på allt fler ställen. Vissa år rapporterades även om förekomsten av ohyra i landet och även där kan en minskning noteras ju längre fram i tiden vi kommer.

Amningen

Amning har tidigare tagits upp som en viktig orsak till att spädbarn överlever. Vikten av att barn ammas insågs redan i början av seklet. På flera ställen i Sverige öppnades s.k. Mjölkdroppar. Den första Mjölkdroppen öppnades i Katarina församling i Stockholm av doktor Gustaf Moritz Blumenthal år 1901. På Mjölkdroppen fick mödrar som inte ammade steriliserad komjolk för att ersätta bröstmjölken. Komjölken blandades sedan med vatten för att passa barnets ålder och hälsotillstånd. Detta var ett försök att stoppa de livshotande diaréer som många flaskbarn fick.²⁸ Rörelsen spred sig och år 1910 fanns ett tjugotal Mjölkdroppar i Sverige. Syftet var att försöka påverka mödrarna till att själva amma sina barn. Senare gick utvecklingen mot att Mjölkdropparna i allt högre grad kom att likna barnavårdscentraler där föräldrar kunde få råd och information.²⁹

Barnhälsovården

Den höga spädbarnsdödligheten drog i början av seklet till sig läkarnas intresse. Detta intresse kan skönjas i ökningen av artikel-mängden om förebyggande barnhälsovård i läkartidningarna mellan 1900 och 1910. I dessa artiklar fanns två huvudlinjer. Den ena linjen

²⁸ Weiner, Gena (1995) *De räddade barnen. Om fattiga barn, mödrar och fäder och deras möte med filantropin i Hagalund 1900-1940*. Falkenberg, s. 58.

²⁹ Weiner (1995) s. 59.

handlade om diagnos och behandling av sjukdomar. Den andra linjen förespråkade bättre barnhälsovård för att förebygga ohälsa.³⁰

Mjölkdropparna arbetade tidigt på privat initiativ med barnhälsovård. Efter hand kom vissa kommuner att på eget initiativ starta mödra- och barnavårdscentraler. Allt mer talade för att en utbyggnad inom förebyggande mödra- och barnhälsovård ledde till minskad barnadödlighet. Först år 1937 utgick statsbidrag till verksamheten. Det fanns tre typer av verksamheter.

Barnavårdscentral typ 1	Verksamheten var förlagd till mottagnings- eller polikliniklokaler i anslutning till barnsjukhus eller barnavdelning vid sjukhuset under ledning av specialutbildad läkare med biträde av sjuksköterska, fanns i de större städerna.
-------------------------	--

Mödra- och barnavårdscentral typ 2	Lokal under ledning av läkare och sjuksköterska, i de större orterna.
------------------------------------	---

Mödra- och barnavårdsstation	Tjänsteläkare samt distriktssköterska.
------------------------------	--

Från början sträckte sig barnhälsovården upp till det att barnet fyllde ett år, men gränsen flyttades allt längre fram.³¹ I den svenska offentliga statistiken kan barnhälsovårdens framväxt studeras. År 1939 stod följande att läsa:

Spädbarnsvården befrämjas i ett flertal städer genom barnavårdscentraler och upplysningsbyråer. Delvis på grund av propaganda, delvis spontant har intresset för den förebyggande barnvården blivit livligare. Intresset för det späda barnets uppfödning och vård är i stigande. Från flera håll framhålles betydelsen av kostnadsfria mottagningar för rådgivning av mödrarna. Alltjämt äro dock en del

³⁰ Weiner (1995) s. 79.

³¹ SOU 1944:30.

vanföreställningar rådande angående de späda barnens uppfödning.³²

Statens ökande ansvar för barnhälsovården i form av statsbidrag samt regler och förordningar om barnhälsovårdens utformning är ett tecken på att barn allt mer inkluderades i välfärdssamhällets uppbyggnad. Barn, speciellt små barn, har inte förmågan att inse sina egna behov av hälsovård. Barn är beroende av att vuxna runt omkring dem tar detta ansvar och för deras talan. Ofta ser föräldrar detta ansvar som en naturlig del av föräldraskapet, men för de barn som inte får detta stöd hemifrån är det av yttersta vikt att andra vuxna har möjligheten att bistå dem med hjälp. Skolhälsovården kan vara en möjlighet för barn att få kontakt med läkare och hälsovårdspersonal.

Skolhälsovård

Många kommuner tog initiativ till införande av skolhälsovård. Fortfarande fanns i mitten av 1940-talet ingen reglerad skolhälsovård.³³ Många ansåg dock att det var av yttersta vikt att reglera skolans hälsovård. Skolhälsovården var inte bara viktig för att förbättra skolbarnens hälsa, utan även för att samhället skulle kunna dra nytta av den "begåvningsreserv" som antogs dölja sig bland de "lägre" samhällsklasserna. Lika viktigt som förbättrad hygien, bättre kost och motion var att de begåvade barnen fick den utbildning som behövdes.³⁴ I en statlig utredning om skolan år 1940 stod i en bilaga om skolarbetets hygieniska förutsättningar: "Under skoltiden böra eleverna utvecklas till friska, arbetsdugliga, arbetsvilliga medborgare, rustade att göra sin insats i samhället."³⁵ I likhet med många andra åtgärder som kom på 1930- och 1940-talen fanns i skolhälsovården både ett hjälpande och ett kontrollerande inslag i verksamheten. Barn

³² SOS Hälsovård 1939.

³³ SOU 1944:30.

³⁴ Palmblad, Eva och Eriksson, Bengt-Erik (1995) *Kropp och politik. Hälsoupplysning som samhällspegel från 30-90-tal*. Stockholm. s. 72-73.

³⁵ SOU 1943:7 Bilaga 1: Hygieniska förutsättningar för skolarbetet. s. 6.

kunde kontakta läkare vid problem, men läkaren kunde även å sin sida ta initiativ till uppsökande verksamhet där barn t.ex. ansågs vara avvikande.

En yrkesgrupp som kom att betyda mycket för den förbättrade barna- och mödravården var distriktssköterskorna. Den första kursen för distriktssköterskor startade 1920.³⁶ På 1930-talet kom deras utbildning allt mer att inriktas mot social hygien. De ansvarade för mödravård, barnavård, bostadsinspektion och skolhälsovård, speciellt i glesbygden. Mycket av deras arbete kom att handla om förebyggande hälsoarbete, i synnerhet för barn, men deras arbete innebar också inslag av kontroll.

Det har visat sig betydelsefullt med en särskild hälsovård för barn. Det är viktigt att ha speciella kunskaper om barns utveckling för att kunna möta barnet på rätt nivå. Trots att barn inte har samma förutsättningar att ta ställning till olika typer av behandlingar eller att alltid förstå hälsoproblemens konsekvenser har barn i dag rätt enligt lag att informeras om vad som ska hända.³⁷ Därför är det viktigt att det finns läkare och sjuksköterskor som har speciell utbildning för att arbeta med barn. Under 1960- och 1970-talen ökade insatserna för barn inom hälsovården. Det fanns läkare och sjuksköterskor med specialkompetens inom barnhälsovård. Även andra yrkesgrupper inom vården tillkom för att möta barnens behov. Lekterapeutens arbete är ett sådant exempel.

På frivillig basis har det funnits kvinnor som engagerat sig för barn på sjukhus under hela 1900-talet. Ett genomgående problem har varit att hitta lämpliga lokaler för denna verksamhet. På sjukhusens speciella barnavdelningar fanns specialutbildade läkare och sköterskor för barn och även lekterapeuter. Problemet var dock att många barn vårdades på vuxenavdelningar. På 1960-talet kunde upp till 50 procent av alla barn vårdas på vuxenavdelningar. Det första sjukhus som försökte lösa problemet med barn på vuxenavdelningar var Umeå lasarett. Där skapades en speciell lekterapilokal dit barn och ungdomar kunde

³⁶ Emanuelsson, Agneta och Wendt, Rigmor (1994) *I folkhälsans tjänst – sju decennier med den svenska distriktssköterskan*. Stockholm. s. 34.

³⁷ *Barnets rättigheter... och samhällets lagar. Lagar och regler* (1992) Stockholm. s. 117-131.

komma. För de barn och ungdomar som inte hade möjlighet att komma till lokalen fortsatte lekterapeuterna den uppsökande verksamheten på sjukavdelningarna. Lekterapeuterna samarbetade med de flesta yrkeskategorier på sjukhuset och hjälpte till med rehabilitering, information om vad som skulle hända och inte minst med bearbetning av sjukhusvården där leken spelar en central roll.³⁸

Barn och sekretess

Barn har enligt lag samma rättigheter till sekretess som vuxna. Skillnaden består i att det är föräldrarna som disponerar över barnens sekretess.³⁹ För små barn ställer detta ofta inte till besvär, men i tonåren kan konflikter uppstå då ungdomar vill ha ett privatliv även gentemot sina föräldrar. För att befrämja att ungdomar verkligen söker professionell hjälp har ungdomsmottagningar inrättats. Den första ungdomsmottagningen startade 1970.⁴⁰ Det utmärkande för en ungdomsmottagning är att den står öppen för ungdomar mellan 12 och 20 år, att ungdomarna ska komma frivilligt och att det ska röra sig om medicinska, sociala och/eller psykiska problem. Ofta söker ungdomar upp ungdomsmottagningar för att få hjälp med preventivmedel eller diskutera frågor runt sexualitet. Ungdomar som vänt sig till ungdomsmottagningen garanteras sekretess. Ungdomsmottagningarna lämnar ingen information till ungdomarnas föräldrar utan ungdomarnas tillåtelse. Detta visar på respekt för ungdomars integritet.

Försämring av barnhälsovården

På 1980-talet försämrades barn- och ungdomshälsovården. Barnavårdscentraler ingår i dag som en del av distriktssjukvården och den

³⁸ Ljungström, Christina och Lindquist, Ivonny (1985) *Lekterapi på sjukhus*. Stockholm.

³⁹ *Barnets rättigheter* (1992) s. 120.

⁴⁰ Socialstyrelsen (1977) *Ungdomsmottagning – ska vi ha dé?* En rapport om ungdomsmottagningar. s. 12.

speciella barnkompetensen har utarmats.⁴¹ På 1980-talet togs kravet på specialutbildade sjuksköterskor och läkare bort inom barnhälsovården.⁴² Barn som låg på sjukhus hade tidigare rätt till lekterapi enligt socialtjänstlagen.⁴³ Denna lag avskaffades dock år 1994. I dag garanteras således ingen lekterapi trots dess viktiga funktion för barn.

Samtidigt som barnhälsovården fick ett mindre utrymme visade en undersökning som Socialstyrelsen gjorde på 1990-talet att den psykosociala problematiken bland barn ökade, liksom antalet barn med koncentrationssvårigheter. Flyktningbarn lyftes fram som en extra sårbar grupp där både medicinska och psykologiska problem fanns representerade och vars behov kunde tillfredsställas i allt lägre grad. Undersökningen visade också att fler barn än tidigare hade avvikelser i längd- och viktutveckling samt att antalet barnolyckor ökat.⁴⁴

Enligt skollagen av i dag är samtliga skolor skyldiga att ha tillgång till läkare och sjuksköterska. Trots detta finns det i dag 40 kommuner som helt saknar särskild skolläkare.⁴⁵ Samtidigt minskar den elevvårdande personalen i skolan. Skoleleverna tvingas i stället vända sig till allmänna mottagningar där köerna är långa. År 1993 uppgav fler barn mellan 11 och 14 år att de hade psykosomatiska sjukdomar än år 1985.⁴⁶

Besparingarna inom hälsovården drabbade även barn på 1990-talet genom att läkarbesök och läkemedel blev så pass dyra att föräldrar ibland avstod från att följa sina barn till läkare eller att köpa medicin åt sina barn av ekonomiska skäl. Framför allt flerbarnsfamiljer ansåg sig inte ha råd att gå till läkare eller köpa medicin.⁴⁷ Från årsskiftet 1998 erbjöds dock barn kostnadsfri hälsovård igen.

⁴¹ Socialstyrelsen följer upp och utvärderar 1993:2, Barns villkor i förändringstider. s. 38.

⁴² SOU 1997:8 s. 111.

⁴³ Se t.ex. Barnets rättigheter och samhällets skyldigheter (1992) s. 173.

⁴⁴ *Barns villkor i förändringstider* (1993) s. 39.

⁴⁵ *Tänk om... Rapport från barnens myndighet* (1996) BO. s. 37.

⁴⁶ *Tänk om... Rapport från barnens myndighet* (1996) BO. s. 30.

⁴⁷ *Barndom sätter spår* (1997) BO. s. 47.

Barnpsykiatri framväxt

En bidragande orsak till barnpsykiatriens framväxt ligger kanske något förvånande i de s.k. vanartade barnens historia. Då alla barn sattes i skolan hände något man inte förutsett, nämligen att vissa barn inte klarade av undervisningen. Deras förmåga att hänga med i skolans tempo räckte inte till. Det andra som inträffade var att vissa barn vägrade att uppträda i skolan såsom vuxenvärlden krävde. De skolade, snattade, var uppkäftiga och störde undervisningen. Dessa barn kom att få beteckningen "vanartade". De vuxna var dock eniga om att dessa barn måste stoppas i sin "vanart". Deras beteende störde skolorundervisningen, men i förlängningen föreställde man sig även en ökad kriminalitet och en sänkt moral som dessa "vanartade" barn skulle sprida som vuxna. År 1902 kom de första barnlagarna i Sverige. En av dessa barnlagar inriktade sig just på dessa "vanartade" barn.

Till saken hör att "vanart" betydde olika saker beroende på om det avsåg en flicka eller pojke. Flickors "vanart" handlade oftast om sexualitet i vid bemärkelse, medan pojkars "vanart" i stället handlade om stölder och bråk. Det fanns fler skyddsanstalter för pojkar än för flickor, vilket tyder på att man trodde pojkar skulle vara "vanartiga" i högre grad än flickor.

Urskiljandet av de "vanartiga" barnen ledde till ett intresse för dessa barn från läkare och pedagoger, som undrade varför just dessa barn var "vanartade" och hur de kunde botas.

Den mentalhygieniska rörelsen

Början av 1900-talet var en tid som präglades av tilltron till naturvetenskapen. Läkaren och ingenjören hade hög status. Upptäckterna om arvets betydelse spreds och fick betydelse för befolkningspolitiken, liksom framtidstron på ett idealt samhälle där den goda medborgaren kunde förädlas och fostras fram. Mot bakgrund av detta är det förståeligt att också "vanart" betraktades som en ärftlig belastning. Det var det dåliga arvet som orsakade att vissa barn blev "vanartiga".

På 1910-talet växte den s.k. mentalhygieniska rörelsen fram och fick fäste även i Sverige. Framför allt handlade det om "psykiatriskt

socialt arbete”, där man t.ex. hjälpte tidigare sinnessjukhuspatienter att skaffa arbete och bostad. Man tillhandahöll även information om allmänna psykologiska frågor och barnuppfostran.⁴⁸ År 1931 bildades Svenska föreningen för psykisk hälsovård. Föreningen lockade många medlemmar från olika professioner eftersom föreningens mål var att förebygga psykisk ohälsa och olika uppfattningar om psykisk ohälsa uppkomst inte spelade någon roll då målet förenade dem.⁴⁹

På 1910- och 1920-talen övergick man från att tala om “vanartade” barn till att i stället diskutera “psykopatiska” barn.⁵⁰ Betoningen låg fortfarande på arvet, men man trodde att en dålig miljö kunde bidra till att utlösa psykopatin.⁵¹ Det ansågs inte vara fråga om en sjukdom i vanlig bemärkelse utan en ärftligt betingad förändring i utvecklingen av barnets känslö- och viljeliv. Psykopati blev ett samlingsnamn för olika symptom, där den gemensamma nämnaren var att barnen skapade problem för vuxenvärlden.⁵² De olika symptomen kunde betecknas som bråkighet, sexuella oarter, snatteri och skolk.⁵³

Förebyggande av psykisk ohälsa

Tonvikten inom vad som i dag skulle kunna liknas vid barnpsykologisk behandling lades på 1920-talet på preventiva åtgärder. Fokus låg på att försöka rädda de barn som låg i riskzonen för att bli “vanartade”. Ett exempel på denna tanke fanns på Gotland där hospitalsläkaren Josef Lundahl i Visby tog initiativ till en barnpsykiatrisk verksamhet år 1927. Meningen var att lärarna skulle

⁴⁸ Qvarsell, Roger (1997) ”Mentalhygien och psykisk hälsovård”, *Hur skall själen läkas? Förändringar inom den psykiatriska vården*, red. Qvarsell och Eriksson. Stockholm. s. 132.

⁴⁹ Qvarsell (1997) s. 139.

⁵⁰ Qvarsell (1985) ”Från vanart till psykopati. Om barnpsykiatrins framväxt i Sverige under mellankrigstiden” *Lychmos*.

⁵¹ Qvarsell (1985) s. 172.

⁵² Qvarsell (1985) s. 184.

⁵³ Bergenheim, Åsa (1997) ”Skå-Gustav och barnpsykiatrin” *Hur skall själen läkas?* Red. Qvarsell och Eriksson. Stockholm. s. 189.

rapportera alla problembarn och skicka dem till Lundahl. Han undersökte dem och skickade dem eventuellt vidare till det observationshem som han och hans fru drev. Liknande hem öppnades på fastlandet, nämligen Skårsbo av läkaren Agnes Henriques 1928 och Mellansjö av läkaren Alice Hellström 1928.⁵⁴ De första psykopat-hemmen hade öppnats. I behandlingen på dessa hem förenades medicinska och pedagogiska metoder. I deras fotspår följde andra psykopathem, till de mer kända hör Skå.

I samma anda, med syfte att förebygga psykisk ohälsa, tillkom den första rådgivningsbyrå för uppfostringsfrågor år 1933 i Stockholm. Meningen var att rådgivningsbyrån skulle bygga på frivilliga anmälningar. Den var därför skild från barnavårdsnämnden. Liknande rådgivningsbyråer upprättades även i andra städer, men de lades ned då eldsjelen som startat dem inte längre drev dem.⁵⁵ Den tidiga "barn- och ungdomspsykiatriska" vården byggde till största del på enskilda eller kommunala initiativ.

Behandlingen på specialhemmen för psykopatiska ungdomar syftade till fostran och ett mer samhällsanpassat liv. Det var inte någon psykologisk eller terapeutisk behandling som motsvarar dagens behandling. Psykoterapi hade inte slagit igenom i barnpsykiatri. Inte heller fördes en diskussion om att barnens avvikande beteende kunde generera från traumatiska erfarenheter i barndomen. Vid genomgångar av dessa barns journaler framgår att flera varit med om fysisk misshandel, vanvård eller sexuella övergrepp. Dessa övergrepp mot barnen finns dokumenterade i journalerna men orsakade inte någon behandling. Läkarna tycks snarare ha ansett att barnens psykopatiska karaktär försatte barnen i dessa integritetskränkande situationer. Att t.ex. svår åga, vanvård eller sexuella övergrepp skulle kunna leda till psykiska skador var ännu inte känt.⁵⁶

Okunskapen om hur sexuella övergrepp kunde leda till ett exempelvis utåtagerande sexuellt beteende eller en så dålig självbild

⁵⁴ Qvarsell (1985) s. 180.

⁵⁵ Jönson, Ulf (1997a) Bråkiga, lösaktiga och nagelbitande barn: *Om barn och barnproblem vid en rådgivningsbyrå i Stockholm 1933-1950*.

Linköping.

⁵⁶ Bergenheim (1997) s. 206.

där nya övergrepp sågs som någonting naturligt, drabbade flickorna i högre grad. Flickor utsattes oftare än pojkar för sexuella övergrepp och dessa övergrepp bearbetades inte. Frånvaron av behandling ledde till att de som vuxna ofta hamnade i prostitution, fick oönskade graviditeter och levde i misshandelsförhållanden.⁵⁷ Flickornas problem blev osynliga i förhållande till pojkars. En pojke som levde ut sin aggression blev ett akut problem, medan en flicka som blev tystare och tystare inte märktes.

År 1939 tillsattes en statlig ungdomsvårdskommitté. Orsakerna till kommitténs uppdrag var oron för ungdomsbrottsligheten och ungdomarnas sätt att sysselsätta sig på fritiden.⁵⁸ I ett av kommitténs betänkande föreslogs en psykisk barna- och ungdomsvård.⁵⁹ Bakomliggande tankar var fortfarande den mentalhygieniska tanken samt rädslan för kriminalitetens spridning.⁶⁰ År 1945 beslöt riksdagen om statsbidrag till psykisk barna- och ungdomsvård.⁶¹ Vården skulle bedrivas i landstingens regi. År 1953 infördes obligatorisk undervisning om barn- och ungdomspsykiatri i läkarutbildningen.⁶² Den första professuren i barn- och ungdomspsykiatri inrättades år 1958.⁶³

Modern barnpsykiatri

År 1971 hade alla landsting en egen organisation med självständiga barn- och ungdomspsykiatriska kliniker.⁶⁴ Först på 1970-talet delade

⁵⁷ Jfr Jonsson, Gustav (1980) *Flickor på glid. En studie i kvinnoförakt*. Stockholm.

⁵⁸ Olson, Hans-Erik (1992) *Staten och ungdomens fritid. Kontroll eller autonomi?* Stockholm.

⁵⁹ SOU 1944:30.

⁶⁰ Jönsson (1997a) s. 36-43.

⁶¹ SFS 1945:489.

⁶² *Barnets rättigheter...och samhällets skyldigheter. Lagar och regler.* (1992) Rädda barnen. s. 137.

⁶³ SOU 1997:8.

⁶⁴ Barn- och ungdomspsykiatrisk verksamhet i Sverige. Socialstyrelsen redovisar (1980:2). s. 10.

läkarnas pedriatiska sällskap upp sig på flera sektioner. Tidigare hade all kunskap om hälsovård och barn kunnat behandlas i samma sektion, eftersom specialiseringen inte var större än så.⁶⁵

I dag är belastningen mycket stor på barn- och ungdomspsykiatrin. Pressen på barn blir allt större på grund av nedskärningar i skolor och barnverksamhet samt den ökande arbetslösheten bland vuxna.⁶⁶ Antalet barn i familj där båda föräldrarna är arbetslösa har ökat från 18 000 st år 1990 till 100 000 st år 1997.⁶⁷ Den senaste femårsperioden har tillströmningen till PBU inom Stockholms läns landsting ökat med 63 procent.⁶⁸ På senare år har dessutom fler flickor börjat söka sig till PBU.

Ett annat tecken på att barn mår psykiskt sämre är ökningen av självmordshandlingar bland barn och ungdomar. Sedan 1950-talet har självmordshandlingar fördubblats.⁶⁹ "Nya" nyttjare av barn- och ungdomspsykiatrin är flyktningbarnen och invandrarbarn i första eller andra generationen. Dessa barn kan ha upplevt svåra traumata, social problematik eller depression hos föräldrarna, identitetskonflikter, språksvårigheter och diskriminering. Barn som flyttar inom ett land kan reagera med psykiska symptom. De barn som dessutom tvingas flytta mellan olika länder och olika kulturer, ibland under traumatiska förhållanden, kan förväntas reagera ännu starkare.⁷⁰

⁶⁵ *Barnkliniken Jubileum 1995* Regionsjukhuset Örebro läns landsting. s. 20.

⁶⁶ SOU 1997:8 s. 137.

⁶⁷ Barnen och Vi nr 1/98.

⁶⁸ SOU 1997:8 s. 123.

⁶⁹ Tänk om... Rapport från barnens myndighet (1996) s. 31.

⁷⁰ Löfqvist, Arne (1992) "Barn- och ungdomspsykiatrin – några tankar kring utveckling och arbetsområden", red. Tom Lundin *Försvarspsykiatri i går, i dag och i morgon. En antologi tillägnad Ulf Otto 60 år den 8 oktober 1991*. Lund. s. 31.

Steriliseringspolitik

Flera åtgärder som befrämjade barn- och ungdomshälsovård härstammade från befolkningspolitiken på 1930-talet. Oron för det minskade antalet födda barn ledde till åtgärder som gynnade barn och deras mödrar. Samtidigt som kvinnor uppmuntrades att föda barn och åtgärder vidtogs för att underlätta detta, ställdes också "kvalitetskrav" på barnen. Sverige behövde friska, starka och intelligenta medborgare. I befolkningspolitiken ingick steriliseringslagarna som infördes 1935 och fanns kvar till 1970-talet. Steriliseringspolitiken drabbade även barn, inte i stor utsträckning, men det får inte glömmas bort.

Bakgrunden till steriliseringspolitiken kan hämtas från tron på ärftliga anlag och tron på vetenskapen, främst medicinen. Det fanns i trettioalets Sverige en förhoppning om att inte bara det svenska folkets kvantitet, utan även "kvalitet", skulle öka. Steriliseringslagen som ursprungligen kom 1935, men som förändrades något 1941, slog fast tre skäl till sterilisering: medicinsk indikation, eugenisk indikation och social indikation. Barnavårdsnämnder, fattigvårdsnämnder och olika tjänsteläkare hade rätt att begära sterilisering å andras vägnar.⁷¹

Den första rådgivningsbyrån som öppnades i Stockholm begärde i ett fåtal fall att ungdomar skulle steriliseras. Det handlade om en trettonåring, tre femtonåringar, fem sextonåringar, nio sjuttonåringar och fyra artonåringar. Några äldre ungdomar rekommenderades också sterilisering. Av dessa 22 personer var en pojke. Av samtliga som steriliserades i Sverige var 93 procent kvinnor.⁷² Trots godkännande från Medicinalstyrelsen, steriliserades inte alla som rådgivningsbyrån föreslagit. Tolv ungdomar steriliserades med säkerhet. De andra fallen är osäkra.⁷³

Hur kom rådgivningsbyrån fram till att de skulle steriliseras? Några av de unga kvinnorna var gravida när de kom till byrån, vilket givetvis aktualiserade flickornas sexualitet. Det var inte ovanligt att

⁷¹ Broberg och Tydén, (1991) *Oönskade i folkhemmet*. Stockholm. s. 105.

⁷² Broberg och Tydén (1991) s. 99.

⁷³ Jönson, Ulf (1997b) "Rådgivning, rashygien och sterilisering". *Hur skall själen läkas?* Stockholm. s. 160.

kvinnor som begärde abort, beviljades abort enbart under förutsättning att de också steriliserade sig. De gravida flickorna på rådgivningsbyrån ansågs dels ha en promiskuös läggning, dels vara inkapabla att ta hand om ett barn. I andra fall handlade det om sterilisering p.g.a. s.k. sinnesslöhet, dvs. eugenisk indikation. På rådgivningsbyrån förekom en hel del intelligenstestningar, som fick betydelse när man bedömde "normalitet".⁷⁴

För att övertyga föräldrarna till ett barn med utvecklingsstörning på anstalt om att sterilisering var det rätta, kunde föräldrarna få brev med följande lydelse:

Då N.N. slutar sin skolgång med denna vårtermins slut och sedan skall övergå till praktiskt arbete för att, om möjligt, längre fram kunna komma ut i förvärvsarbete, vilja vi erbjuda Eder att ordna steriliseringsansökan för honom. En sterilisering (vilket inte får förväxlas med kastrering) är en förmån, som förunnas de efterblivna, dels emedan man måste räkna med ärftliga anlag, dels emedan dessa elever ej orka med större försörjningsbörda än sin egen person och ej heller äro lämpliga att handhava vård och uppfostran av egna barn.

Kungl. Medicinalstyrelsen avgör från fall till fall om ingreppet får göras eller ej. Ingreppet, som på intet sätt verkar störande på den psykiska utvecklingen, kan utföras på härvarande lasarett och tar ej lång tid i anspråk. Däremot underlättar det mycket en placering ute i arbetslivet.

Anstaltsläkare

Svar: Undertecknad tackar för den erbjudna hjälpen.
Undertecknad avböjer den erbjudna hjälpen.
(Låt det Ni önskar stå kvar. Det andra strykes.)⁷⁵

Med tanke på att föräldrarna tidigare på sätt och vis blivit fräntagna sitt föräldraskap genom att barnen placerades på anstalter, är det

⁷⁴ Jönson (1997b) s. 165-176.

⁷⁵ Ur Lars-Olof Jacobson, (1978) *Omsorger i Hundra år. En minnesskrift om arbetet för de psykiskt utvecklingsstörda 1878-1978*. Lund. s. 55.

kanske inte så konstigt att de även i steriliseringsfrågan litade på läkarnas rekommendationer.

Det fanns ingen lagstiftad åldersgräns för sterilisering. I en av de statliga utredningar som handlade om sterilisering fastslog man att:

I nu gällande steriliseringslag är ingenting stadgat om viss ålder hos den som ska steriliseras. Saknaden av bestämmelser är här fullt naturlig; när det kan anses fastställt, att en person varaktigt saknar förmåga att lämna giltigt samtycke till åtgärden, bör sterilisering uppenbarligen kunna verkställas oberoende av hans ålder. I praktiken komma steriliseringar långt före pubertetens inträdande knappast i fråga.⁷⁶

Enligt statistiken tycks ingen under tretton år ha steriliserats.⁷⁷ Flickan som rekommenderades sterilisering vid tretton års ålder på rådgivningsbyrån, ställdes på en annan läkares inrådan under övervakning för att steriliseras först vid femton års ålder.⁷⁸

Steriliseringspolitiken är i dag en mycket kritiserad del av befolkningspolitiken. I steriliseringspolitiken avspeglades även den kvinnliga medborgarens uppgift i samhället. Det låg kvinnorna att föda goda medborgare.⁷⁹ Steriliseringspolitiken var en del av befolkningspolitiken och sammantaget syftade politiken framåt i ett tidsperspektiv. Fokus låg till stor del på framtiden. Barnen var de framtida medborgarna och därmed rättfärdigades steriliseringspolitikens tillämpning även på barn.

Diskussion

Historien om barns hälsovård är ett tydligt exempel på hur barn under 1900-talet i allt större omfattning inkluderats i samhället. Från att barn varit så osynliga att den höga spädbarnsdödligheten inte ens uppmärksammades som ett problem, har barn blivit synliggjorda som en

⁷⁶ SOU1936:46 s. 73.

⁷⁷ Broberg och Tydén (1991).

⁷⁸ Jönson (1997b) s. 161.

⁷⁹ Jönson (1997a) s. 172.

grupp individer med speciella behov som behöver tillgodoses. Spädbarnsdödlighetens omfattning är en indikation på om ett samhälle avsätter resurser för barn. Barns tillgång till de samhälleliga hälsovårdsresurserna är ett mått på vilket värde barn tillmäts i förhållande till vuxna. Ytterligare ett sätt att mäta barns status i ett samhälle är inte bara barns tillgång till hälsovårdsresurser, utan även anpassningen av resurserna till barns behov.

Som den historiska överblicken visat, har speciella kunskaper om barn inte varit något efterfrågat eller känt. Kunskaperna om barns behov och barns förutsättningar är en "barnkunskap" som växt fram under 1900-talet. Den ackumulerade "barnkunskapen" har varit en förutsättning för en specialiserad barnhälsovård. Ytterligare ett resultat av "barnkunskapens tillväxt" är de barnexpertyrken som tillkommit på 1900-talet.

Samtidigt som barn under 1900-talet inkluderats i välfärdssamhället har detta inkluderande sällan skett för barnens egen skull. Resonemanget om barn som "not-yets" är mycket tydligt. Satsningarna som gjorts på barn ska löna sig i framtiden. Ett tydligt exempel på barn som "not-yets" är de steriliseringar som utfördes på barn. Barn bedömdes efter hur främst läkare och lärare trodde att de skulle bli och agera som vuxna. Misstanken om att vissa barn skulle bli olämpliga föräldrar, antingen för att de överförde fel gener eller för att de ansågs olämpliga som fostrare, gjorde att de steriliserades. På så vis bedömdes barnen utifrån en norm som egentligen var avsedd för vuxna.

Ur barnens synpunkt är det positivt att det skapats kanaler för barn att kunna kontakta andra vuxna än sina föräldrar vid problem. Det är också positivt att andra vuxna ges laglig möjlighet att ingripa då barn far illa. Dessa kanaler är t.ex. barnvårdscentraler, skol-sköterskor och ungdomsmottagningar. I synnerhet ungdomsmottagningarna är viktiga, då deras lojalitet i fråga om sekretess ligger hos ungdomarna. Samtidigt som barn kan initiera kontakt vilket är positivt, finns ett inslag av kontroll som givetvis kan tolkas som negativt ur ett annat perspektiv.

Barns rätt till lika behandling som vuxna, kan bara ske om hänsyn tas till att de är barn med särskilda barnbehov. Denna rätt har för-sämrats under 1980-talet och framåt. De barnexperter som behövs har

inte längre någon självklar plats inom hälsovården p g a besparingar. Speciella barnläkare, barnsjuksköterskor och lekterapeuter är inte längre en del av den lagstiftade organisationen. Det är allvarligt om barn inte tilldelas de resurser man idag, till skillnad från åttio år sedan, vet att barn behöver för att må bra. Dessutom tas resurser från den enda grupp medborgare som inte har möjlighet att påverka de politiska besluten, och det är särskilt stötande ur demokratisk synpunkt.

Barnens ställning i familjen

Barn behöver trygghet och möjligheter att skapa nära relationer för att utvecklas positivt. Oftast har familjen gett barnet dessa möjligheter. En familj kan se ut på många sätt och familjens sammansättning har varierat över tid. I början av 1900-talet upprätthölls en normativ syn på hur en "riktig" familj såg ut. Många människor föll dock utanför denna norm. Särskilt utsatta var de barn som föddes utom äktenskapet. Flera av dem blev fosterbarn eller växte upp på anstalt. Anstaltsvården har minskats eftersom man i slutet på 1900-talet fick kunskap om att anstalter inte räckte till för barns behov.

I dag hör vi ofta i massmedia talet om familjens sammanbrott. Det kan vara lätt att förledas att tro att familjen i början av seklet präglades av en helt annan idyll och trygghet än i dag. Den idealiserade bilden av familjen kommer från borgerlighetens kulturarv. Där strävade man efter en familj med mamma, pappa och barn med en tydlig arbets- och ansvarsdelning mellan könen. Alla kunde inte uppnå detta familjeideal och frågan bör också ställas ifall alla verkligen ville uppnå det. Normen sattes i de högre samhällsklasserna och behöver inte ha sammanfallit med andra samhällsklassers familjeideal.

I dag betonas vikten av att barn har en god relation till både mamman och pappan. Vi vet också att många barn, av olika anledningar, inte har det. Familjeidealet till trots, har många barn vuxit upp med bara en förälder (oftast med sin mor). Det gäller för hela 1900-talet. Den stora skillnaden jämfört med början av 1900-talet är att det i dag inte är stigmatiserande i lika hög grad som tidigare att växa upp med en ensamstående förälder.

I början av 1900-talet hade äktenskapet en starkare ställning än idag. Till äktenskapet hörde sexualiteten och därmed även barnen. Den samhälleliga normen fördömde barn födda utom äktenskapet, s.k. oäkta barn. Dessa barn saknade till stor del rättigheter som barn inom äktenskapet hade, t.ex. arvsrätt.

För många barn som föddes utom äktenskapet noterades fader okänd i kyrkböckerna. Det kan finnas flera förklaringar till detta. I vissa fall kanske modern inte kunde uppge vem som var fadern. I andra fall kanske överenskommelser mellan fadern och modern gjorde att modern lovade att inte röja faderns namn. Att faderns namn inte alltid står att finna i kyrkböckerna tycks kanske inte så konstigt. Då kan det vara svårare att förstå hur modern till vissa barn kunde stå som okänd. Att föda sitt barn anonymt blev möjligt enligt Gustav III:s s.k. barnamordplakat som var giltigt 1778-1917. Lagen kom till för att förhindra att oönskade spädbarn dödades. I stället skulle mödrar kunna föda sina barn anonymt och sedan kunna lämna bort dem till barnhus eller fosterhem. I Stockholm lämnades barnen till Allmänna barnhuset mot avgift. År 1906-1915 togs 1097 barn in på allmänna barnhuset. Dessa barn hade nästan ingen möjlighet att få reda på vilka deras föräldrar var. När barnet lämnades in fick det ett nummer och modern kunde på så sätt få information om barnet om hon ville.¹ Barnet hade ingen tillgång till moderns adress. Först år 1932 gav regeringen tillstånd att slutna konvolut med föräldrarnas namn fick öppnas.²

Under 1900-talet kom nya lagar som stärkte "oäkta" barns ställning. År 1905 fick "oäkta" barn rätt att arva sin mor. Det kan tyckas motsägelsefullt att det samtidigt existerade två system. Ett system som garanterade kvinnor att föda anonymt och ett system som gav "oäkta" barn rätt att arva sin mor. Motsättningen uppmärksammades dock av samtiden och ledde till slut fram till avskaffande av barnamordsplakatet 1917.

De "oäkta" barnen fick arvsrätt efter sin far först år 1970.

¹ Persson, Birgit "Vem är min mor? Om anonymitetsrätten", *Se barnet! Tankegångar från tre århundranden*. (1990) red Gunilla Halldén. Stockholm. s. 44-45.

² Persson (1990) s. 50.

Den lag år 1917 som rensat bort uttrycket oäkta barn gällde fram till 1977. Då infördes faderskapsreglerna i föräldrabalken. I föräldrabalken talades enbart om barn. Ingen skillnad gjordes längre mellan barn födda utom eller inom äktenskapet.³ I dag anses det vara viktigt att barn får veta vem deras fader är. Dels för att barnet ska känna till sitt ursprung, dels för att fadern ska fullgöra sina skyldigheter mot barnet. Om barnets föräldrar är gifta med varann, förutsätts med några få undantag moderns äkta man vara far till barnet. Då föräldrarna inte är gifta med varann fastställs faderskapet genom en faderskapsbekräftelse.⁴

Fosterbarn

En stor del av dem som föddes utom äktenskapet blev fosterbarn. År 1928 var nästan 80 procent av alla fosterbarn som stod under barnavårdsnämndens tillsyn födda utom äktenskapet.⁵ På 1950-talets slut var 15-20 procent av alla barn födda utom äktenskapet fosterhemsplacerade.⁶

De första barnlagarna kom år 1902. De handlade delvis om fosterbarnsvården. Bl.a. syftade lagarna till att förhindra vanvård av fosterbarn. Lagen reglerade dock bara förhållandena för de fosterbarn som var under sju år och där fosterföräldrarna erhöll ersättning för vården. I praktiken blev gruppen fosterbarn som omfattades av lagen mycket liten.⁷

³ Goldstein, Freud, Solnit (1980) *Barnets rätt – eller rätten till barnet?* Stockholm. s. 102-103.

⁴ *Barnets rättigheter... och samhällets lagar. Lagar och regler* (1992) Rädda barnen. Stockholm. s. 37-38.

⁵ Lagerberg, Dagmar (1984) *Fosterbarn. Forskning, teori och debatt.* Stockholm. s. 8.

⁶ Vinnerljung, Bo (1996) *Fosterbarn som vuxna.* Lund. s. 40.

⁷ Weiner, Gena (1995) *De räddade barnen. Om fattiga barn, mödrar och fäder och deras möte med filantropin i Hagalund 1900-1940.* Uppsala. s. 39.

Fattigvården hade ansvaret för fosterbarnsvården. Barn som stod utan försörjning kunde auktioneras bort till den som tog minst betalt. Fosterbarn förväntades göra rätt för sig genom att arbeta i fosterfamiljen. Möjligheten att auktionera ut barn försvann med den nya fattigvårdslagen 1918. Samtidigt försvann rotegången för barn och barn fick inte tas in på fattigvårdsanstalter såvida det inte fanns en särskild barnavdelning. Fosterbarnets ställning stärktes, om än inte mycket.

År 1924 kom en ny barnavårdslag. I den fick samtliga fosterbarn upp till 16 års ålder beskydd, även de som vårdades av mor eller farföräldrar. Samtidigt inrättades barnavårdsnämnder, som tidigare bara funnits på frivillig basis. Dessa barnavårdsnämnder fick ansvaret för samtliga fosterbarn. Det enda undantaget utgjordes av barn som bodde hos sina föräldrar men hade fattigvårdsunderstöd.⁸

Historikern Maria Sundkvist har i sin avhandling om Norrköpings barnavårdsnämnd visat exempel på kontrakt som upprättades mellan barnavårdsnämnden och fosterföräldrarna. I kontrakten reglerades fosterfaderns rätt till en årlig fosterlega och rätt till reseersättning om barnet skulle visas upp för barnavårdsnämnden. Fosterfaderns skyldigheter var att fosterbarnet skulle "förses med sund och tillräcklig föda, god och fullständig beklädnad samt snygg bädd." Fosterbarnet skulle dessutom besöka gudstjänsten och gå i folkskola, helst också fortsättningsskola. Fosterfamiljen skulle även se till att barnet fostrades till "kristlig vandel" och att barnet inte brukade alkohol eller tobak samt att barnet inte umgicks med personer som hade skadligt inflytande på barnet.⁹

Det var en utsatt position att vara fosterbarn. Det fanns inga garantier för hur länge barnet fick stanna i fosterfamiljen. Det kunde hända att barnet fick byta fosterhem flera gånger. Anledningarna till att fosterbarnet flyttades kunde vara många. Beslutet att fosterbarnet skulle förflyttas låg tills största del hos foster-

⁸ Weiner (1995) s. 40-41.

⁹ Sundkvist, Maria (1994) *De vanartade barnen. Mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårdsnämnd 1903-1925*. Uppsala. s. 191.

föräldrarna. De avgjorde om barnet fick stanna eller ej. Fosterbarnet själv hade svårigheter att få inflytande. Om ren vanvård eller fysiska övergrepp påvisades kunde barnet möjligtvis vända sig till barnavårdsnämnden och klaga. I vissa fall sympatiserade inte de biologiska föräldrarna med fosterhemsplaceringen och det hände att barn rymde tillbaka hem till de biologiska föräldrarna.

Fosterhemmen skulle gärna ligga på landet. Lantlivet ansågs stärkande i sig, men framför allt ansågs det inte finnas lika många lockande faror som i staden. Vissa barn fosterhemsplacerades därför att de ansågs vara "vanartade" och i dessa fall föredrogs fosterhem på landet.

1924 års barnavårdslag gällde fram till 1960 när en ny lag kom, lagen om samhällets vård om barn och ungdom. I mångt och mycket byggde lagen på 1924 års lag, men den stora förändringen låg i hur man förklarade varför barn uppträdde "avvikande". Tidigare förklarades beteenden med bl.a. ärftliga faktorer, år 1960 fick psykologiska resonemang större betydelse. År 1982 ersattes 1960 års barnavårdslag med två lagar, nämligen socialtjänstlagen och lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU). 1990 ersattes LVU med en ny lag med samma namn.¹⁰

Fosterhem har under senare tid föredragits framför anstalter, eftersom fosterhem anses ge en mer "familjelig" uppväxt. Även om en fosterfamilj i många fall är det bästa alternativet, innebär det ändå att leva i en utsatt position på många sätt. Det är svårt att avgöra vad som betyder mest för ett fosterbarns framtid; är det uppbrottet från den biologiska familjen, kanske medvetenheten om att i vissa fall vara oönskad, ovissheten om vad som ska hända i framtiden, dåliga medfödda förutsättningar då modern kanske varit missbrukare under graviditeten, tidiga traumatiska erfarenheter eller ett dåligt socialt skyddsnät?¹¹

En annan diskussion som förts är den konflikt som kan uppstå då barnets bästa ställs mot föräldrarnas bästa. Har föräldrar rätt till sitt barn eller ska barnets rätt till en trygg uppväxt prioriteras? I

¹⁰ *Barnets rättigheter* (1992) s. 64-65.

¹¹ Vinnerlång (1996) tabell 67.

dag tillhör det socialnämndens ansvar att ”verka för att barn och ungdom växer upp under trygga och goda förhållanden”.¹²

Adoptivbarn

Fosterbarnens position var utsatt och innebar ett stort mått av otrygghet för barnen. År 1917 kom den första adoptionslagen som gjorde det möjligt för barn att få tryggare villkor i en ny familj.¹³ Helt tryggt var det dock inte att vara adoptivbarn. Adoptivföräldrarna hade nämligen rätt att säga upp adoptionen. Lagen sade att: ”har adoptivbarnet grovt förgått sig mot adoptanten eller hans närmaste, eller för adoptivbarnet ett lastbart eller brottsligt liv, varde adoptivförhållandet hävt, då ansökan därom göres av adoptanten ...”¹⁴ Rätten att ärva var inte heller lika stark som för biologiska barn. Arvslagarna förbättrades 1958 för adoptivbarn. Rätten för adoptivföräldrarna att säga upp adoptionen togs inte bort förrän 1970.¹⁵

Adoptionslagen garanterade föräldrarna större rättigheter än barnet. Bruket att kunna säga upp adoptionen hade inte barnets bästa för ögonen. Däremot fanns det redan från år 1917 en paragraf som fastslog att barn över tolv år måste ge sitt samtycke för att adoptionen skulle kunna bli av.¹⁶ Samma åldersgräns gäller än i dag.

Skyddshem

De första barnlagarna år 1902 behandlade bl.a. ”vanartade” barn och hur samhället skulle handskas med dem. Med tanke på att dessa ”vanartade” barn riskerade att bli framtidens kriminella och därmed skulle sänka samhällets moral, ansågs det viktigt att agera

¹² *Barnets rättigheter* (1992) s. 66.

¹³ SFS 1917 nr 378

¹⁴ SFS 1917 nr 378 § 21

¹⁵ *Barnets rättigheter* (1992) s. 40.

¹⁶ SFS 1917 nr 378 § 5.

kraftfullt. Ett avskiljande från de välartade barnen ansågs nödvändigt. I denna anda startades en rad anstalter avsedda för "vanartade" barn s.k. skyddshem. Redan i slutet av 1800-talet öppnades en mängd anstalter för "vanartade" barn. Anstalterna hade olika benämningar: räddningsinstitut, räddningshem och uppfostringsinrättning.¹⁷ Anstalterna låg ofta på landet eftersom lantarbetet ansågs lämpligt för att fostra pojkar. Nedan visas en sammanställning av de institutioner som klassades som skyddshem.

¹⁷ *Från tukthus till behandlingshem. Ett mörkt eller ljus kapitel i Socialsverige?* (1992) Stiftelsen Allmänna Barnhuset. Stockholm. s. 20.

Skyddshem år 1923

(Källa: D. Lund (1924) *Ungdomsbrottsligheten, dess orsaker och bekämpande*. Stockholm. ur *Från tukthus till behandlingshem* s. 299)

för pojkar:

Hall	Södertälje	210
Skrubba	Stockholm	60
Norrby	Häverö	26
Folåsa	Bankeberg	40
Höreda	Eksjö	30
Malmö skolhem	Örkelljunga	45
Mäshult	Skällinge	30
Vrångsholmen	Kragenäs	40
Gräskärr	Uddevalle	30
Forsane	Frändefors	40
Margaretelund	Lidköping	40
Älvåsen	Älvsbacka	40
Åkerby	Nora	35
Sundbo	Västanfors	30
Gullgruva	Bergvik	20
Kungsfors	Järbo	15
Boda	Viskan	30
Stenfors	Ånäset	30
Johannisberg	Kalix	<u>60</u>
summa		851

för flickor:

Eknäs	Enköping	35
Husby	Åkers Runö	15
Malmö skolhem	Allarp, Skärålid	24
Sonestorp	Eket	30
Kragenäs	Kragenäs	23
Sjötorp	Huddinge	30
Gälegården	Torpshammar	<u>25</u>
summa		182

Det är tydligt att flickor förväntades vara "vanartade" i mindre omfattning än pojkar. Antalet skyddshemsplatser för pojkar var fler än för flickor.

I Maria Sundkvists avhandling *De vanartade barnen* berättas om pojken Nils som kom till Folåsa uppfostringsanstalt år 1921. Hans föräldrar separerade redan när han var spädbarn. Han växte upp på spädbarnshem och i ett flertal fosterfamiljer. När han blev lite äldre hämtade hans mor hem honom, men efter ett par år anmälde hon honom till barnavårdsnämnden. Nils lärare ansåg att han var vanartig, ljög och lärde kamraterna rackartyg. Nils hamnade på

Folåsa där han stannade i nio år. De omdömen som finns nedtecknade talar om att han slogs, förstörde saker, var oanständig mot köksan, snusade, stal mat och rymde. Folåsa, liksom de andra skyddshemmen, präglades av hård disciplin. Med belöningar och bestraffningar skulle pojkarna uppfostras. Nils bestraffades för sina tilltag med varningar, han isolerades samt han agades med handen, ris och rotting.¹⁸

Besträffningarna omfattade inte bara fysisk bestraffning utan även psykisk. Skyddshemslever kunde isoleras. Ibland rakade man av håret av barn då de försökt rymma. Den som svor kunde få munnen bestruken med jod.¹⁹ Belöningar och flitpengar kunde krävas tillbaka då barnen ansågs ha begått brott. Dagarna var minutiöst inrutade med undervisning, måltider och arbete. Tanken var att barnen bara skulle stanna något år på skyddshemmen. I praktiken kunde det bli som för Nils som stannade i nio år. Efter tiden på skyddshemmen försökte man skaffa någon drängplats åt pojkarna.

Flickorna som hamnade på skyddshem var färre. Orsakerna till att flickor hamnade på skyddshem var annorlunda än för pojkar. Flickors och pojkars "vanart" skilde sig åt. För pojkar handlade det ofta om snatterier eller stölder. Flickor däremot ansågs "vanartade" p.g.a. sin "sexuella opålitlighet". I praktiken betydde det ofta att flickorna varit utsatta för sexuella övergrepp. Det hände att flickor som ansåg att de blivit våldtagna sändes till skyddshem.²⁰ Det kunde till och med inträffa att flickor som var fosterhemsplacerade och utsattes för våldtäkt sändes till skyddshem, eftersom fosterföräldrarna inte ville ha kvar dem. Flickorna fick ta skulden för ett sexuellt övergrepp där de egentligen varit offer.

Den strikta disciplinen och de grymma bestraffningarna på skyddshemmen utsattes under 1930-talet för kritik. Bland annat gjorde journalisten Else Kleen en tid oväntade besök på flera skyddshem och skrev skakande skildringar av "vården". Riksdagen tog efter en tid upp skyddshemsfrågan. Resultatet blev att staten

¹⁸ Sundkvist (1994) s. 201-203.

¹⁹ *Från tukthus till behandlingshem* (1992) s. 56.

²⁰ Sundkvist (1994) s. 206-207.

övertog ansvaret för skyddshemmen, som bytte namn till ungdomsvårdsskolor i och med skyddshemsreformen 1936/37. Fler reformer genomfördes och vid 1950-talets början var samtliga ungdomsvårdsskolor förstatligade. Samtidigt förändrades det inre arbetet på anstalterna mot en mer pedagogisk och psykologisk verksamhet.²¹ På 1950-talet fastslogs även att ungdomsvårdsskolorna skulle ta hand om lagbrytande ungdomar under 18 år.

På slutet av 1960-talet och början av 1970-talet lades flera ungdomsvårdsskolor ner. Under 1980-talet har ansvaret bollats mellan landsting och stat. Svängningarna om vilken typ av vård som ska förekomma, eller om det eventuellt ska handla om bestraffning, har varit många de två sista decennierna.²²

Straffmyndighet

En viktig åldergräns infaller för ungdomar vid 15 års ålder. När man uppnått 15 års ålder kan man enligt svensk lag dömas till straffpåföljd om man gjort något brottsligt. Lagen säger att: ”för brott som någon begått innan han fyllt femton år får inte dömas till påföljd.”²³

Vid 15 års ålder finns möjligheten att dömas till fängelsestraff. Detta sker dock i väldigt få fall. Lagen säger att fängelsestraff före arton års ålder enbart får utdömas om det finns *synnerliga* skäl.²⁴ I stället döms ca 50 procent av de åtalade ungdomarna mellan 15 och 18 år till böter. Drygt 25 procent får dessutom åtalsunderlåtelse.²⁵ De sociala myndigheterna kopplas alltid in då det gäller unga lagöverträdare.

²¹ *Från tukthus till behandlingshem* (1992).

²² *Från tukthus till behandlingshem* (1992).

²³ Brottsbalken 1 kap. § 6.

²⁴ Brottsbalken 30 kap. § 5.

²⁵ *Upp till 18 – Fakta om barn och ungdom* (1995) BO.

Anstaltsvård

De första fyra decennierna på 1900-talet präglades av en klassificeringsiver i fråga om att dela in barn i olika kategorier på anstalter. Pojkar och flickor fick inte vistas tillsammans. Äldre och yngre barn skulle skiljas åt. De s.k. sinnesslöa barnen fick inte vara med normalbegåvade barn. I Sverige fanns det två anstalter speciellt avsedda för "vanartade sinnesslöa" barn. En för flickor i Vänersborg och en för pojkar i Salbohed.²⁶ De startade på 1920-talet. Även här fanns det fler platser för pojkar än för flickor.

Klassificeringsivern gällde även andra anstalter för barn. Döva barn hade en speciell anstalt, blinda barn en annan, barn med utvecklingsstörning hade olika anstalter beroende på hur pass grav utvecklingsstörningen ansågs vara och epileptiker placerades för sig. Klassificeringarna stöttades av staten genom att statsbidrag öronmärktes för vissa verksamheter. "Vanartade sinnesslöa" barn fick t.ex. inte vara på samma anstalt som välartade "sinnesslöa" barn enligt statsbidragssystemet.

Värda att nämna är också de speciella spädbarnshem som fanns i början av seklet. Kunskapen om barns behov var givetvis mindre än idag. Spädbarnen försågs med mat och tillsyn, men närhet och möjlighet att knyta nära relationer till en vårdare saknades i större utsträckning. Avsaknaden av kärlek och närhet kunde medföra att spädbarn dog. Spädbarnen fick mest ligga i sina sängar och de gavs inte möjlighet att få intryck från omvärlden. Denna understimulering kunde i värsta fall leda till döden, men även till lättare utvecklingsstörning. Därmed fortsatte en del barn som tillbringat sin första tid på spädbarnshem att tillbringa sina liv på anstalter. Deras förvärvade utvecklingsstörning medförde att barnen ansågs få bäst omvårdnad på en sinnesslöanstalt. Från sinnesslöanstalten för barn flyttades de senare till en sinnesslöanstalt för vuxna. Det hände således att vissa människor tillbringade hela sin livstid på anstalter.

²⁶ Engwall, Kristina (1997) *Utan kärleksfull ans och ledning. Om kvinnornas på Västra Mark barndom*. Opublicerat avhandlingsavsnitt, humanistiska institutionen, Högskolan i Örebro.

Barnhem var avsedda för välartade barn utan funktionshinder. Målet för barnhemmen var trots allt att försöka familjeplacera barnen. Flera barnhem följde nogsamt upp de barnhemsbarn som fosterhemsplacerades. Vanvård accepterades inte, utan barnen togs då tillbaka till barnhemmet. Fosterhemmen skickade också tillbaka barnen till barnhemmet om de inte var nöjda. Det kunde ske om barnen t.ex. visade sig vara sängvätare.²⁷ Barnhemmens familjeplaceringar av barn innebar ett visst mått av trygghet i och med att barnen hade något att återvända till om fosterhemmet inte fungerade. Andra fosterbarn hade ofta ingen plats att gå tillbaka till utan hamnade i stället i ett nytt fosterhem.

De barn som tillbringat mest tid inom anstalts- och institutionsvården var de med utvecklingsstörning. Samhällets syn på utvecklingsstörning har spelat en stor roll för dessa barn. I början av seklet rådde en relativt optimistisk tro på att med rätt pedagogik skulle barn med utvecklingsstörning kunna klara sig själva som vuxna. På privat initiativ öppnades flera små anstalter för dessa barn.²⁸ Initiativtagarna drevs ofta av en religiös kallelsetanke.

Denna optimism kom dock att bytas till en stor pessimism på 1920-talet. Orsakerna till denna omsvängning är flera, men socialdarwinismens genomslag, upptäckten av det biologiska arvet och tron på naturvetenskapen är några exempel. Samtidigt växte en rädsla för att det var på väg utför med samhällets moral. Kriminaliteten ökade, liksom osedligheten. Människor med utvecklingsstörning ansågs bära en del av skulden. Tanken väcktes att flera av samhällets problem skulle undanröjas om dessa människor isolerades. Mot denna bakgrund öppnades anstalter för "sinnesslöa" som ansågs vara "vanartade" eller "asociala".

Föräldrar råddes länge att tidigt lämna sina barn med utvecklingsstörning till anstalter, mycket i tron att barnen fick en bättre medicinsk vård där. Anstaltslivet var dock en tillvaro som passade

²⁷ Persson, Birgit (1991) *Barnhus. Om räddningsanstalter, barnhem idiotanstalter, uppfostringsanstalter i Norden från 1700-talet till våra dagar*, red. Ohrlander. s. 60-61.

²⁸ Söder, Mårten (1979) *Anstalter för utvecklingsstörda. En historisk-sociologisk beskrivning av utvecklingen*. Stiftelsen ALA. Stockholm. (1984).

dess barn mycket dåligt, vet vi idag. Bristen på sysselsättning och intryck utifrån gjorde att barnen inte fick tillräckligt med stimuli för att utvecklas. Barnen blev understimulerade. Många barn låg ensamma i sina sängar hela dagarna.

På 1960-talet startades en debatt om institutionsvården för de utvecklingsstörda. De stora avdelningarna förkastades och i stället förordades den ”lilla gruppens princip”, där barnen skulle ges möjlighet att knyta ett fåtal kontakter. Samtidigt lanserades ”normaliseringsprincipen”. Den handlade om i dag självklara saker som att få uppleva årets växlingar, veckorytm, dagsrytm, vara barn när man är barn för att sedan bli tonåring och sist vuxen samt att få leva i en miljö där det finns både män och kvinnor. De flesta anstalter var uppdelade efter kön.

Medicinalrådet Karl Grunewald har betytt mycket för en modernare och humanare vård av de utvecklingsstörda. Han reste bl.a. runt och besökte olika anstalter och han påpekade överallt att barnen måste upp ur sängarna. När barnen väl kom ner på golvet hände många positiva saker. Framför allt fick de kontakter med andra barn, vilket naturligtvis var utvecklande. Karl Grunewald menar att anledningen till att en stor del av den tidigare gruppen lätt utvecklingsstörda i dag nästan har försvunnit är bättre materiella förutsättningar och aktiv stimulering.²⁹ Den utvecklingsstörning som grundade sig i understimulering är på väg bort. Lekens betydelse för barnens utveckling betonades i en statlig utredning på 1960-talet som skrev: ”det är inte bara individen utan också samhället som har allt att vinna på en satsning här.”³⁰

År 1965 gjordes en statlig utredning om förhållanden för barn på anstalt. Utredningen konstaterade att föräldrarnas besök på barnanstalter för barn med funktionshinder samt barnens egna hemresor var väldigt få beroende på praktiska och ekonomiska orsaker. Ofta var föräldrarna tvungna att stå för kostnaderna. De föräldrar som kom resande till anstalterna hade ibland ingen möjlighet att övernatta vilket naturligtvis fördyrade och försvårade

²⁹ Graninger, Göran och Lovén, Johan (1994) *40 år med utvecklingsstörda. Samtal med Karl Grunewald*. Moheda.

³⁰ SOU 1965:55 s. 131.

besök.³¹ Året därpå 1966 infördes ett statligt resebidrag för att föräldrar skulle kunna hälsa på sina barn.

Den stående rekommendationen under 1900-talet att barn med utvecklingsstörning skulle lämnas till anstalter ifrågasattes på 1960-talet. År 1964 infördes ett vårdnadsbidrag för föräldrar med barn med funktionshinder, för att föräldrarna skulle kunna stanna hemma med barnen. I dag rekommenderas att alla barn ska växa upp i sin familj. Vid behov tillför man i stället extra resurser i form av exempelvis personliga assistenter. Annat stöd i form av t.ex. stödfamilj och korttidshem finns också tillgängligt. En ny lag 1994 ersatte den gamla omsorgslagen och mycket av stöd och hjälp kommunaliserades.

Barn, i synnerhet små barn, har svårt att göra sina stämmor hörda. De är beroende av att vuxna framför deras åsikter. För barn, och även vuxna, med utvecklingsstörning kan svårigheten att bli lyssnad till vara ännu svårare. På 1960-talet hände en hel del inom vården av de utvecklingsstörda, bl.a. bildades föreningen för utvecklingsstörda barn FUB. Föräldrarna till barn med utvecklingsstörning drev många frågor och kunde gemensamt förbättra villkoren för sig själva och sina barn.

I dag är man med den kunskapsackumulation som skett medveten om den skada som en anstaltsplacering innebär, t.ex. i fråga om separation. Därför försöker man hitta andra lösningar när det uppstår problem i en familj. Det finns i dag behandlingshem för hela familjen. Alla familjemedlemmar ska få hjälp. I detta sammanhang blir det ännu viktigare att utbildade barnexperter finns på de blandade behandlingshem så att de vuxna inte tar allt utrymme.³²

Lagar som påverkar familjen

Samhällets lagar och förordningar styr och påverkar hur barnens tillvaro tillsammans med familjen ser ut. Barn har ett stort behov

³¹ SOU 1965:55 s. 103-108.

³² Barn och familj på behandlingshem, barnhem m.m. Allmänna råd från Socialstyrelsen 1989:4.

av tillsyn för att kunna överleva. I en familj med många syskon eller flera anställda kunde barntillsynen förr skötas av någon i hushållet som var hemma. Kvinnor hade oftast ansvaret för arbetet nära hemmet och i hemmet. Med industrialiseringen förflyttades arbetet till fabriker och in i städerna och förutsättningarna för barntillsyn förändrades. Många kvinnor tvingades på egen hand försöka lösa konflikten mellan att yrkesarbeta samtidigt som de hade barn att ta hand om. Att fäder skulle dela det praktiska ansvaret för barn var en orimlig tanke i början av 1900-talet. Det visade sig t.ex. på en barnavårdsbyrå i Solna att en far ensam inte gavs möjligheten att ta hand om sina barn, trots att han ville göra det. En kvinna ansågs nödvändig för att barnen skulle uppfostras på bästa sätt.³³

Det var nära nog en omöjlighet för de yrkesarbetande kvinnorna att samtidigt arbeta och se efter sina barn. Antingen tvingades de lämna sin barn ensam hemma eller ta med barnen till arbetet. Båda lösningarna ledde i vissa fall till dödsfall bland barnen. Arbetsmiljön var i början av seklet ofta ohälsosam för såväl vuxna som barn.

Samhället hade inga lagar som gav kvinnor rätt till ersättning för att ta hand om barnen. De första lagarna som skulle hjälpa yrkesarbetande kvinnor som fick barn kom i stället snarare att stjälpa dem. Den första åtgärden kom redan år 1900 då arbetarskyddslagen lagstodgade fyra veckors obligatoriskt förbud mot att arbeta efter förlossning bl.a. för industriarbeterskor.³⁴ Problemet med lagen var att den inte gav kvinnorna någon ekonomisk ersättning under den kommenderade föräldraledigheten. En ensamstående mor var beroende av sin egen inkomst och ett förbud mot att arbeta slog därför hårt mot henne och hennes barn. Också familjen hade oftast så låg inkomst att båda föräldrarnas inkomst var nödvändig för försörjningen.

Lagen 1939, som förbjöd arbetsgivaren att avskeda kvinnor på grund av trolövning, äktenskap eller graviditet, stärkte däremot kvinnors möjlighet att kombinera yrkesarbete med äktenskap och

³³ Weiner (1995) s. 169-170.

³⁴ SFS 1900:75 § 7.

föräldraskap. Tanken bakom den lag som tidigare hindrat gravida eller gifta kvinnor att yrkesarbeta var att kvinnan skulle försörjas av sin man. Trettioalet var en tid av lågkonjunktur och i tider med hög arbetslöshet ansågs det rimligare att de få arbeten som fanns skulle förbehållas män. Kvinnor ansågs ha sin försörjning tryggad via sin make.

År 1947 infördes det allmänna barnbidraget. Barnbidraget är i sig inte en rättighet för barnet eftersom det betalas ut till vårdnadshavaren. Det är dock avsett att bidra till barnets uppehälle och fostran.³⁵

År 1955 kom den lag som gav tre månaders betald ledighet vid förlossning. Barnledigheten var fortfarande knuten till modern som vårdare. År 1974 kom den nya föräldraförsäkringen. I och med den gavs även fäder rätt att vara föräldraledig. Papparollen stärktes på ett mycket konkret sätt. För att verkligen fäder skulle utnyttja denna rätt infördes år 1995 det som kom att kallas "pappamånad". Det innebär att för de första trettio dagarna som vardera föräldern tog ut föräldrapenning erhöles 90 procent av lönen. Dessa dagar kunde inte överlätas till den andra föräldern. För de resterande dagarna var ersättningen 80 procent av lönen.³⁶

I dag utnyttjar fäder sin rättighet att vara hemma med barnen allt mer. Trots detta är det fortfarande kvinnor som är hemma i högre utsträckning med barnen. År 1994 användes 11% av föräldrapenningen av män. Kvinnorna använde 89 procent av föräldrapenningen.³⁷ Statistiskt sett yrkesarbetar inga så mycket som småbarnspappor.³⁸ I internationell jämförelse arbetar även kvinnor med barn i hög utsträckning i Sverige. Föräldraförsäkringen stimulerar kvinnor till såväl högt barnafödande som hög förvärvs-frekvens. Vetskapen om en god föräldraförsäkring kan stimulera kvinnor till att satsa på en längre utbildning och ett heltidsarbete eftersom inkomsten avgör nivån på föräldraförsäkringens utfall.

³⁵ *Barnets rättigheter* (1992) s. 252.

³⁶ *På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet* (1996) s. 37.

³⁷ *På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet* (1996) s. 36.

³⁸ *På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet* (1996) s. 29.

Förvisningen om att få behålla ett bra arbete efter föräldraledigheten stimulerar också barnafödande.³⁹

Barns ställning i familjen återspeglas i den uppfostringslitteratur som varit modern i olika tider. På trettio-talet skulle barn härdas och disciplineras. På sjuttio-talet fick barn ta ett större utrymme och disciplin var ett ord som inte användes i barnuppfostringssammanhang. Den fostrande litteraturens råd har vidare befordrats av barnavårdscentraler och andra fora för barnpedagogik. Dessa råd om hur barn bör fostras avspeglar givetvis barns ställning i samhället i stort.

Barnens familj

Långt in på 1970-talet skilde man mellan barn födda inom äktenskapet och barn födda utom äktenskapet. I början av seklet särbehandlades barn födda utom äktenskapet och de hade ett sämre lagligt skydd. Barn ansågs höra hemma inom äktenskapet eftersom sexualiteten knöts till äktenskapet. Kärnfamiljen, dvs. mamma, pappa, barn, räknades officiellt som den ”normala” familjen. Bruket att gifta sig betraktades som ” normalt”. I praktiken har vi redan sett att många barn växte upp på anstalter, som fosterbarn eller levde med en ensamstående mor.

Industrialismens inträde i slutet av 1800-talet och andra samhällsstrukturrella förändringar ledde till en ökad rörlighet i Sverige. Rörlig arbetskraft kom exempelvis till de norrländska sågverken och lokalsamhällets kontroll av ungdomen blev svårare att behålla. Många människor flyttade in till städerna och även det medförde att kontrollen minskade. Detta märks inte minst i statistiken över barn födda utom äktenskapet, där Stockholm har den största andelen. Delvis kan Stockholms höga siffror för ”oäkta” barn förklaras av att kvinnor som ville föda i hemlighet gav sig av till

³⁹ Sundström, Maianne (1993) ”Föräldraledighetens utnyttjande och effekter vid televerket”, *Om modernt familjeliv och familjeseparationer. En antologi från ett forskarseminarium*. Socialvetenskapliga forskningsrådet. s. 59.

Stockholm där det var lättare att vara anonym. I Stockholm fanns även de s.k. "Stockholmsäktenskapen" som var ett samboförhållande där man valde att inte gifta sig troligen p.g.a. de arbetsmarknadsregler som gjorde det svårt för en gift kvinna att förvärvsarbeta.⁴⁰ Äktenskapet var i ett samhälle där familjen var en produktionsenhet en form av garanti för familjens överlevnad. I det industriella samhället där familjen allt mer övergick till att vara en konsumtionsenhet fyllde inte äktenskapet samma funktion. Formerna för familjebildning förändrades under 1900-talet.

En av de stora förändringarna är att allt fler vuxna sammanbor utan att gifta sig. Det är dock viktigt att påpeka att även tidigare bodde vuxna ihop utan att vara gifta, men de gifte sig relativt kort tid efter att de flyttat ihop. Vid en undersökning år 1985 visade det sig att av kvinnor födda på slutet av 1930-talet hade ca 30 procent påbörjat ett samboende utan giftermål.⁴¹ Motsvarande siffra bland kvinnor födda på 1960-talet var nästan 80 procent. Skillnaden mellan kvinnorna födda på 1930-talet och kvinnorna födda på 1960-talet som påbörjade ett samboförhållande var att kvinnorna födda på 1930-talet inom en snar framtid gifte sig.

Resultatet av samboende utan äktenskap är att fler barn föds inom samboförhållanden än tidigare. I början av 1960-talet hade ca 5 procent av alla nyfödda barn samboföräldrar, medan ca 90 procent av alla nyfödda hade gifta föräldrar. I slutet av 1980-talet hade ca 40 procent av alla nyfödda samboföräldrar medan ca 50 procent av de nyfödda barnens föräldrar var gifta.⁴²

⁴⁰ Matovic, Margareta (1984) *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850-1890*. Stockholm.

⁴¹ Qvist, Jan och Rennermalm, Bo (1985) *Att bilda familj. Samboende, äktenskap och barnafödande bland kvinnor födda 1936-1960*. SCB Urval nummer 17 s. 39.

⁴² Nilsson, Åke (1993) "Barnens familjeförhållanden år 1985" (1993) *Om modernt familjeliv och familjeseparationer. En antologi från ett forskarseminarium*. Socialvetenskapliga forskningsrådet s. 132.

Procenttalen i tabellen visar vad som år 1985 har hänt unga ensamstående barnlösa kvinnor innan de fyllt 26 år

(Källa: Qvist och Rennermalm 1985)

	kvinnornas födelseår				
	1936-40	1941-45	1946-50	1951-55	1956-60
börjat sammanbo utan giftermål	27	40	60	77	78
gift sig utan att ha sammanbott tidigare	39	31	13	5	2
fött barn som ensamstående	9	9	13	6	4
fortfarande ensamstående och barnlösa	25	20	14	12	16
summa	100	100	100	100	100

Allt fler barn har således föräldrar som inte är gifta. Tidpunkten då kvinnan föder barn skiljer sig mellan samboförhållanden och äktenskap. I samboförhållanden där kvinnan är över 30 år föds fler barn än i äktenskap där kvinnan är över 30 år. Å andra sidan är förhållandet det motsatta för kvinnor under 30 år. Det föds fler barn i äktenskap då kvinnan är under 30 år och färre barn i samboförhållanden.⁴³ Även om äktenskapsfrekvensen gått ner, har parbildningens omfattning inte minskat. Parbildningen, i äktenskap eller samboförhållanden, tycks ha ökat och åldern vid parbildning har sjunkit.⁴⁴

Flertalet av dem som gifter sig har varit samboende före äktenskapet. Ca tre av fyra har varit samboende före giftermålet. Därmed finns det ofta barn i dessa parförhållanden. År 1985 fanns det

⁴³ Nilsson (1993) s. 152.

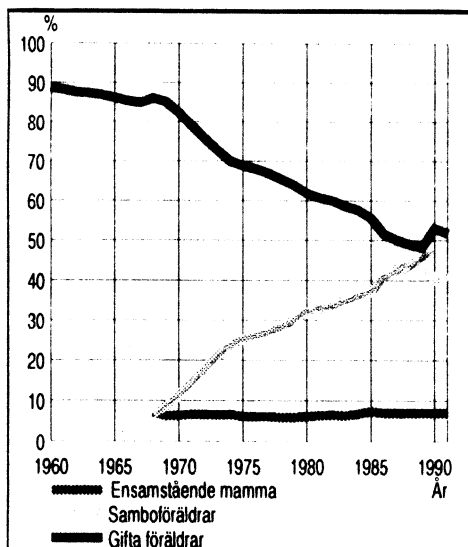
⁴⁴ Qvist och Rennermalm (1985) s. 97.

ca 20 000 barn i de 40 000 äktenskap som ingicks. I sju fall av tio var det barnets föräldrar som gifte sig.⁴⁵

Däremot kan det konstateras att antalet ensamstående mödrar varit tämligen stabilt sedan 1960-talet. Ca 6-7 procent av alla barn som föds har en ensamstående mor.⁴⁶ Med andra ord föds 6-7 procent av alla barn i familjer med en frånvarande far.

Barnens familjeförhållanden vid födelsetidpunkten

(Källa: Åke Nilsson (1993) "Barnens familjeförhållanden år 1985" Om modernt familjeliv och familjeseparationer. En antologi från ett forskarseminarium. Socialvetenskapliga forskningsrådet)

⁴⁵ Nilsson (1993) s. 148.

⁴⁶ Nilsson (1993) s. 138.

Antal barn under 18 år efter familjeförhållande

(Källa: Tabell 41 Statistisk årsbok 1997)

År	Antal barn med		Ensamstående föräldrar		Summa
	Sammanboende föräldrar				
	Gifta	Sambor	mamma	pappa	
1975	1 620 061	151 672	200 956	26 632	1 999 321
1980	1 461 093	208 559	213 597	40 234	1 923 483
1985	1 280 792	269 327	216 656	37 532	1 804 307
1990*	1 281 477	230 852	232 952	37 141	1 782 422

Förändring i procent

1975-80	-9,8	+37,5	+6,3	+51,1	-3,8
1980-85	-12,3	+29,1	+1,4	-6,7	-6,2
1985-90*	+0,1	-14,3	+7,5	-1,0	-1,2

* I FoB 90 var bortfallet dubbelt så stort som i FoB 85 vilket gör att möjligheterna till jämförelse försämrats.

Barn födda utomlands med en eller båda föräldrarna födda utomlands har en högre andel ensamstående föräldrar jämfört med "svenska" barn.⁴⁷ Att skilja mellan "invandrarbarn" och "svenska" barn blir svårare och svårare eftersom allt fler barn i Sverige har föräldrar som är födda utomlands. I dag har var femte barn en eller båda föräldrarna födda utomlands.⁴⁸

En annan trend under 1900-talet är att separationerna i barnfamiljer har ökat. Före 1900-talets inträde utsattes barn också för föräldraseparationer, men då var orsaken oftast att den ena föräldern dog. I dag beror separationerna på ett val av föräldrarna.

Lagstiftningen har under 1900-talet förenklat för gifta par att skilja sig. Kvinnors ökade möjligheter att försörja sig har också lett till att kvinnor i dag kan skilja sig och klara sin egen ekonomi, vilket i början av seklet var svårare. År 1915 kom en ny äkten-

⁴⁷ Nilsson (1993) s. 138.

⁴⁸ SOU 1996:37 s. 23.

skapslag som slog fast att ”djup och långvarig söndring” var en tillräcklig orsak för skilsmässa.⁴⁹ År 1920 blev den gifta kvinnan myndig och mannen förlorade sitt förmyndarskap över henne. Tidigare hade enbart den ogifta kvinnan varit myndig från år 1858. Kvinnor som blev änkor blev också myndiga. I egenskap av änka kunde kvinnor t.ex. fortsätta att driva sin makes företag.

År 1974 blev det enklare att skilja sig vilket resulterade i en topp för skilsmässor. Denna skilsmässotopp gällde dock för kvinnor utan barn. År 1974 infördes att man med kort varsel kan få skilsmässa på begäran, dvs. utan att behöva ange något skäl. För de makar som har barn övervakas dock vårdandesbeslutet av myndigheter.⁵⁰

Separationer bland samboende med barn är högre än bland gifta.⁵¹ Föräldraskap sänker dock risken för separationer. Barnlösa har 50 procent högre benägenhet att gå ifrån varann än par som har barn ihop.⁵²

⁴⁹ Qvist och Rennermalm (1985) s. 18.

⁵⁰ Hoem, Jan M, ”Det moderna skilsmässomönstret i Sverige” *Om modernt familjeliv och familjeseparationer. En antologi från ett forskarseminarium*. Socialvetenskapliga forskningsrådet. s. 167.

⁵¹ Nilsson (1993) s. 141.

⁵² SOU1996:37 s. 24.

Separationer i barnfamiljer efter antal barn

(Källa: tabell 46 Statistisk årsbok 1997)

År	Antal barn				summa
	1	2	3	4+	
Gifta föräldrar					
1981	5 660	6 859	2 046	475	15 040
1986	5 307	5 836	1 780	450	13 373
1991	5 864	6 718	2 354	728	15 664
Samboföräldrar					
1981	5 764	2 794	696	194	9 448
1986	5 926	3 207	729	195	10 057
1991	6 239	3 480	893	219	10 831
Samtliga föräldrar och samboföräldrar					
1981	11 424	9 653	2 742	669	24 488
1986	11 233	9 043	2 509	645	23 430
1991	12 103	10 198	3 247	947	26 495

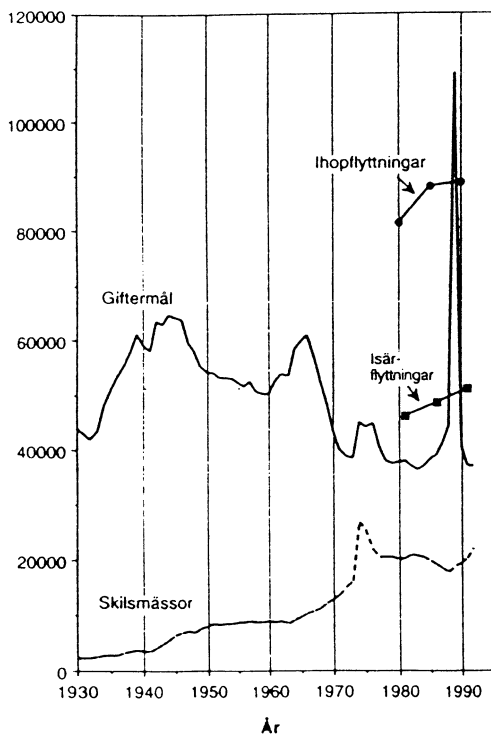
Antal barn som utsatts för familjesplittring

(Källa: tabell 47 Statistisk årsbok 1997)

År	Antal barn som utsatts för familjesplittring på grund av					
	föräldrars isärflyttning					
	gifta föräldrar			samboföräldrar		
	följer med mamman	följer med pappan	summa	följer med mamman	följer med pappan	summa
1981	18 011	9 326	27 337	10 598	3 544	14 142
1986	17 865	6 184	24 049	11 776	3 479	15 255
1991	23 890	5 406	29 296	14 852	1 843	16 695
Dödsfall bland						
	gifta föräldrar		samboföräldrar	summa samtliga barn		
1981	3 423		325	45 227		
1986	2 518		381	42 203		
1991	2 210		359	48 560		

Giftermål och skilsmässor 1930–1992 samt ihopflyttningar och isärflyttningar 1980, 1985 och 1990

(Källa: SOU 1996:37)

Ett resultat av att så många föräldrar separerar är att många barn får uppleva en ny familj. Både ensamstående kvinnor och män med barn har hög benägenhet att bilda ny familj. Män med småbarn bildar dock ny familj i lägre utsträckning än kvinnor med småbarn.⁵³

⁵³ Nilsson (1993) s. 147-148.

Cirka 8 procent av alla barn lever i någon form av ”ombildade familjer” dvs. med en styvmor eller styvfar som eventuellt medför barn från tidigare förhållanden. Mycket få barn, mindre än 1 procent lever i familjer där det förekommer både ”dina” och ”mina” och ”våra” barn.⁵⁴ Separationsfrekvensen i dessa ombildade familjer är mycket hög. Det är ungefär lika vanligt att ensamstående med barn bildar ny familj som att ombildade familjer upplöses.⁵⁵

Barn vars föräldrar separerar har rätt att upprätthålla en god kontakt med båda sina föräldrar. Normalt sett har föräldrarna gemensam vårdnad om barnet. Det behöver inte innebära att barnet bor varannan vecka hos föräldrarna. Gemensam vårdnad betyder att föräldrarna har ett gemensamt ansvar för sitt barns fostran. Genom en rad beslut har barnets bästa allt mer kommit i fokus. Barnets behov ska gå i första hand. Om barnet är över tolv år ska rätten ta hänsyn till barnets åsikter. Ett barn som motsätter sig hämtning till en annan förälder ska slippa det. Undantaget är om länsrätten anser att hämtning är nödvändigt för barnets bästa.⁵⁶ Även yngre barn än tolv år som motsätter sig beslut avseende umgängesrätt har rätt att bli lyssnade till, om de anses ha uppnått en viss mognad.

Föräldrarnas separationer är ofta svåra för barn. Ofta tycker barnen om båda sina föräldrar och anledningarna till föräldrarnas separation kan vara svåra att förstå. Tidigare har hänsyn oftare tagits till föräldrarnas behov och känslor än till barnens. Barnens åsikter om t.ex. vem barnet vill bo med har inte spelat någon avgörande roll. I diskussionerna har inte barn tillmätts lika värde vad gäller åsikter som de vuxna.

Diskussion

Barn kan inte välja sina föräldrar eller sin familjs utseende. De kan inte heller påverka sina föräldrars relation sinsemellan. Ändå har

⁵⁴ SOU 1996:37 s. 23.

⁵⁵ Nilsson (1993) s. 147

⁵⁶ *Barnets rättigheter* (1992) s. 47-51.

barnen till stor del fått bära skulden för förhållanden de inte rått över. Barn har missgynnats för att de varit födda utom äktenskapet. Barn med en frånvarande fader har haft sämre start i livet än de som fötts i en kärnfamilj. Utvecklingen mot en större fördragsamhet för olika sätt att bo i familj gynnade därmed barnen. Barns möjligheter att påverka sin familjesituation är liten. Den har dock ökat under de sista decennierna, i synnerhet i samband med skilsmässor. Enligt lag ska i dag hänsyn till barnens vilja tas angående var de vill bo efter en skilsmässa. Här kan givetvis barns åsikter skilja sig från föräldrarnas.

1900-talet torde vara unikt när det gäller anstaltsplaceringar. Den klassificeringsiver av olika kategorier barn som startade på 1920-talet som placerades på olika anstalter saknar motstycke i historien. På 1950-talet återfinns vuxna på anstalter, vilka aldrig under hela sitt liv levt i en familj.⁵⁷ Detta är ett nytt fenomen. Tidigare har de flesta människor någon erfarenhet av att ha bott i familj som barn. Under 1800-talet var i stället systemet uppbyggt kring fosterhem eller rotegang. Vilket som var bäst för barnen är svårt att uttala sig om och varierade säkert från barn till barn.

I familjesammanhang blir det tydligt att barns och vuxnas intressen ibland är oförenliga. Skilsmässor är ett exempel, ett annat gäller barns rätt till kännedom om sitt ursprung. I början av 1900-talet var frågan aktuell bl.a. genom att kvinnor kunde föda barn anonymt och faders namn inte antecknades i kyrkbokföringen. I dag är frågan högaktuell igen, med tanke på de möjligheter som finns till sperma- och äggdonatorer m.m. För att uttrycka det med Marshalls definition av medborgarskap, skulle man kunna säga att de vuxnas civila del av medborgarskapet som skyddar den personliga friheten, står mot barnens sociala del av medborgarskapet som ger rätt till en social grundtrygghet.

I denna konflikt är barn beroende av att vuxna för fram deras åsikter eftersom barnen själva inte har möjlighet att genom politiska ställningstaganden markera sin vilja. I just denna fråga har Barn-

⁵⁷ Engwall, Kristina (1997) Opublicerat avhandlingsavsnitt, humanistiska institutionen, Högskolan i Örebro.

ombudsmannen fört fram argument om vikten av att känna till sitt ursprung.⁵⁸ I de flesta fall är det föräldrarna som agerar på sina barns vägnar, ändå kan det vara svårt att få krav tillgodosedda för sina barns räkning. Föräldrar till barn med utvecklingsstörning gick t.ex. samman i en intresseförening och ökade därmed sina möjligheter till påverkan. Överhuvudtaget är det viktigt för barn att det finns möjlighet att kontakta vuxna och att kunna kontakta andra vuxna än föräldrarna. Lika viktigt är det att andra vuxna har rätt att ingripa i familjelivet då barn far illa. Barnets självständighet i förhållande till föräldrarna är en radikal tanke som det dröjt längst att lagstifta om.

Det syns mycket tydligt i svensk historia att när de vuxna inte tagit ansvar för alla barns rätt till en bra uppväxt har resultatet i värsta fall varit att barnen dött. Detta illustreras t.ex. av den höga spädbarnsdödligheten bland "oäkta" barn. Den framväxande välfärdsstaten med ett ökat statligt ansvar för barn i fråga om familjers tillgång till ekonomisk hjälp, hälsovård och barnomsorg blev därmed livsavgörande för vissa barn.

⁵⁸ *Barndom sätter spår* (1997) Rapport från barnens myndighet. Barnombudsmannen. s. 20.

Barns tidsanvändning

I början av seklet begränsades barns förvärvsarbete genom lagstiftning. Staten såg hellre att barn gick i skolan än arbetade. Under 1900-talet har kvinnors förvärvsarbete ökat och behovet av offentlig barnomsorg har synliggjorts. När kvinnorna behövdes på arbetsmarknaden var utbyggnaden av daghem som störst. Trots att barn i dag är garanterade barnomsorg om deras föräldrar arbetar håller inte alla kommuner detta löfte. Under 1990-talet har nedskärningarna märkts inom barnomsorgen. Barngrupperna har blivit större medan personalen har minskats.

Den allmänna folkskolan inrättades 1842. Syftet var att samtliga barn skulle få undervisning. Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet fördes en kamp mellan stat och föräldrar om hur barnens tid skulle disponeras. Staten hävdade att barnen skulle gå i skolan, medan föräldrarna å sin sida hävdade att barnen behövdes i arbetet.¹ På 1800-talet bodde de flesta på landet och barnens arbetsinsatser inom jordbruket var betydande. I de nya industrierna fanns det arbeten som betraktades som lämpliga för barn. Barn hade lägre lön än vuxna, men hade ändå lika långa arbetsdagar som de vuxna. Detta medförde naturligtvis vinster för arbetsgivarna. Vad vi i dag kallar barnarbete var tämligen utbredd kring skel-skiftet.

¹ Om denna kamp skriver Mats Sjöberg (1996) *Att säkra framtidens skördar. Barndom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstad pastorat 1860-1930*. Linköping.

Arbetslagar för barn

Staten höll fast vid att alla barn skulle få en skolutbildning och gick därför in och stiftade lagar mot barnarbete. Enligt 1881 års lag var det förbjudet att anställa barn som inte gått ut folkskolan. Däremot fick skolbarn arbeta på "ferier". "Ferierna" kunde på 1880-talet vara åtta månader om året, vilket således medgav en stor insats av barnarbete.²

Enligt lagen skulle alla barn gå i skola och efter hand kom även barnens arbetstid att begränsas. År 1900 kom en lag som för vissa åldersgrupper medförde en förlängning av arbetstiden. Tretton-åringar fick arbeta tio timmar per dag, tidigare sex timmar och fjortonåringarna fick arbeta elva timmar, tidigare tio timmar. Samma lag gav en generell åldergräns för arbete vid 12 års ålder, med undantag för järn- och träindustrin som fick anställa elva-åringar i "lättare arbeten".³ Inom den svenska industrin arbetade barn främst i bomullsspinnerierna, tändsticks-, tobaks- och porslinsfabrikerna samt inom glasbruk och sågverk.⁴

År 1912 kom ytterligare en lag som införde en generell gräns för arbete vid 12 år och 13 år för pojkar respektive 14 år för flickor inom industriellt arbete. Arbetstiden var sex timmar för tolv-åringar och tio timmar för 13-18-åringar.⁵ I samma lag fastslogs:

Arbetsgifvare må icke använda minderårig i arbete på sådant sätt, att den minderåriges användande kan anses medföra fara för olycksfall eller öfveransträngning eller annan menlig inverkan på den minderåriges hälsa eller kroppsutveckling eller för den minderåriga innebära våda i sedligt afseende.⁶

² Bjurman, Eva-Lis (1979) "Barnarbetet i 1892 års betänkande" Bjurman och Olsson, Lars *Barnarbete och arbetarbarn*. Nordiska museet. s. 33.

³ Bjurman (1979) s. 28.

⁴ Olsson, Lars (1979) "Barnarbete i den svenska industrin", Bjurman Eva-Lis och Olson Lars *Barnarbete och arbetarbarn*. Nordiska museet. s. 18.

⁵ Bjurman (1979) s. 28-29.

⁶ SFS 1912 Nr 206 §10.

Problemet låg i att övervaka att lagen verkligen följdes. Först år 1912 tillsattes en yrkesinspektör som skulle kontrollera barns och kvinnors arbete.⁷ I lagen från år 1900 var det förbjudet att använda samma arbetslag två nätter i rad ”på det skift hvarunder midnatt infaller”.⁸ Arbetsgivaren förbigick detta genom att indela dygnet i tre åttatimmarspass och barnen i två arbetslag. Barnen arbetade då två åttatimmarspass första dygnet, ett åttatimmarspass andra dygnet och två åttatimmars pass tredje dygnet osv. På så sätt fick barnen aldrig sova ut ordentligt.⁹ Olyckshändelserna bland barnen var många. På sågverken var sågarnas klingor oskyddade och alla axeländar och kugghjul saknade skydd. Andra barnarbeten var direkt hälsofarliga, t.ex. tändstickstillverkningen där den vita fosfor som användes var giftig och framkallade sjukdomen fosfornekros.¹⁰

Ett annat problem var att vissa barnarbeten gjorde att barnen förutom att de missade folkskolan dessutom gick miste om en yrkesutbildning. När de blev vuxna avskedades de från sitt barnarbete och stod utan möjlighet att få en ny anställning. Inom glasbruken fanns det t.ex. två slags barnarbeten; för det första de som gav yrkeskunskap och ledde till fortsatt anställning, för det andra okvalificerade jobb som ledde till uppsägning vid vuxen ålder.¹¹

Barnarbetet inom jordbruket

Ingen av lagarna som berörde barnarbete gällde jordbruksarbete. Den officiella förklaringen var att barns jordbruksarbete skedde inom ramen för familjens arbete och att det var föräldrarnas sak att bestämma om barns arbete inom jordbruket. Dessutom florerade tankar om att jordbruket och landsbygden var en god uppväxtmiljö

⁷ Sjöberg (1996) s. 92.

⁸ SFS 1900 Nr 75 § 8.

⁹ Bjurman (1979) s. 33.

¹⁰ Bjurman (1979) s. 37-38.

¹¹ Aronsson, Cederblad, Dahl, Olsson, Sandin (1984) *Barn i tid och rum*. Malmö. s. 150.

för barn.¹² I riksdagen var det framför allt bönderna som var emot en reglering av barnarbetet inom jordbruket.¹³

Barns arbete inom jordbruket betraktades som en självklarhet. Vissa uppgifter som barn utförde, t.ex. rensa ogräs, gallra, bära in ved, betraktades inte ens som arbete. Det var uppgifter som behövdes utföras inom ramen för familjens jordbruk. Det arbete som barn utförde var en inskolning och träning till att sköta en vuxen människas arbete inom jordbruket. Denna inskolning sågs som självklar och barn som inte hade dessa kunskaper betraktades som avvikande.¹⁴

Undervisningsplikten gällde givetvis även jordbrukarbarnen. Att det uppstod konflikter om barnets tid, dvs. om det skulle gå i skola eller arbeta, framgår t.ex. i folkskoleinspektörernas årsberättelser. Där återgavs bl.a. orsaker till skolbarns frånvaro. Vallning, potatisupptagning, skördearbete, syskontillsyn, bärplockning och körslor var arbeten som ledde till barns frånvaro från skolan.¹⁵

Orsakerna till barnarbetet i början av seklet var naturligtvis den ekonomiska vinsten. Det var billigare att anställa barn än vuxna. För familjen bidrog barnets arbetsinkomst till familjens försörjning. Barnet var ekonomiskt värdefullt. Sekelskiftets Sverige var inne i en brytningstid mellan ett agrart och ett industrialiserat samhälle. I denna brytningstid fyllde barnet en ekonomisk funktion. Dels inom jordbruket där familjen fortfarande kunde betraktas som en produktionsenhet. Dels inom industrin där familjen övergått till att vara konsumtionsenhet och där barns arbete gav familjen pengar till konsumtion. Barnets viktiga ekonomiska roll i jordbruket avspeglades i riksdagsdebatten där motioner väcktes för en reglering av barnarbetet i jordbruket. En riksdagsman som inte ville ha en reglering till stånd uttryckte det på följande vis:

¹² Sjöberg (1996) s. 101-102.

¹³ Sjöberg (1996) s. 199.

¹⁴ Sjöberg (1996) s. 116-118.

¹⁵ Ur tabell i Sjöberg (1996) avseende barnarbete inom jordbruket som orsakade frånvaro i skolan. År 1905-1910. s. 106.

... det för många i vårt land är av stor, ja avgörande ekonomisk betydelse att kunna utnyttja den arbetskraft, som de ha i de unga. Det finns förvisso många småbrukare och många, som kanske nå över småbruksgränsen, som skulle ha ganska svårt att under brydsamma brådskaande tider slå sig igenom, om de icke finge på ett fullt lojalt och lämpligt sätt utnyttja de ungas arbetskraft.¹⁶

I riksdagsdebatten angavs utöver den ekonomiska betydelsen av barns arbete även det hälsosamma och fostrande i att arbeta inom jordbruket. Riksdagsmän hänvisade ofta till sin egen erfarenhet av att som barn ha arbetat i jordbruket och framhöll hur väl de mått av det.¹⁷

Alla barn som arbetade inom jordbruket var dock inte barn till självägande bönder. Tvärtom sammanföll industrialiseringen i Sverige med en proletarisering av bondebefolkningen. Många barn som arbetade inom jordbruket var således statarbarn, dvs. deras fäder och mödrar tog arbete som statare på en gård mot lön. Till arbetet medförde stataren sin familj som också bidrog med arbetsinsatser. Lönen betalades till viss del in natura s.k. stat, därav namnet statare. Dessa statarbarn ingick inte i produktionsgemenskapen med andra familjemedlemmar såsom bondebarnen gjorde. De arbetade i stället med andra vuxna än sina föräldrar som arbetsledare.¹⁸

Barnarbetet avskaffas

Barn inom industrin tjänade pengar, men framför allt vann arbetsgivaren på att anställa barn. Protester om barnarbetets begränsningar i lagstiftningen kom från arbetsgivarna. Efter hand kom dock barnarbetet att förlora sin ekonomiska betydelse i industrin

¹⁶ I Sjöberg (1996) s. 200. AK 1915:54 s. 38-39.

¹⁷ Sjöberg (1996) s. 200-201.

¹⁸ Aronsson, Cederblad, Dahl, Olsson och Sandin (1984) s. 150.

och protesterna tystnade.¹⁹ De teknologiska uppfinningarna kom att överta de arbetsmoment som barn tidigare gjort.

I dag spelar barnet inte längre en ekonomisk roll i familjen. I kampen mellan skola och arbete för barn kom skolan att vinna. Barn och ungdomar fortsätter dock att arbeta för sin egen ekonomiska status skull på sin skolfria tid. Ett arbete kan ge barnen ett extra tillskott för att göra saker de annars inte har råd med. Cirka en tredjedel av alla 13- och 14-åringar och ca hälften av alla 16- och 17-åringar uppgav år 1994 att de arbetade på sommarloven.²⁰

Arbetsmarknaden är reglerad i fråga om ungdomars arbete. Före 13 års ålder får barn anlitas till lätt arbete högst fem dagar i rad. Vårdnadshavaren måste känna till arbetet. Upp till sexton års ålder får barn arbeta högst 12 timmar per vecka och vårdnadshavaren måste ge sitt tillstånd. Fortfarande går skolarbetet i första hand och extraarbete får inte påverka skolarbetet negativt.²¹ Det finns också restriktioner i fråga om kvälls- och nattarbete för ungdomar.

Daghem

Det blev en självklarhet att barn skulle gå i skola under 1900-talet och barnarbetet försvann allt mer. En parallell utveckling var att föräldrarna i allt högre grad arbetade utom hemmet. Traditionellt sett har historiker ofta förlagt kvinnans utträde på arbetsmarknaden till 1960-talet. I synnerhet 1950-talet har dessutom betraktats som hemmafruarnas tid. Detta bygger på en arbetsmarknadsstatistik som i allra högsta grad måste ifrågasättas. Fram till år 1965 redovisades inte medhjälpande kvinnor i företag som arbetande i statistiken, däribland alla lantbrukarhustrur. Inte heller deltidarbete redovisades. En stor del av kvinnors arbete blev därmed osynliggjort i statistiken. Kvinnors utträde på 1960-talet på arbets-

¹⁹ Bjurman (1979) s. 39.

²⁰ *Upp till 18. Fakta om barn och ungdom.* (1995) BO. s. 13.

²¹ *Barnets rättigheter och samhällets skyldigheter* (1992) Rädda barnen. Stockholm. s. 207.

marknaden var därför inte så omvälvande som man tidigare trott.²² Den stora skillnaden var att kvinnorna blev avlönade och fick tillgång till sociala förmåner. För barnen innebar dock föräldrarnas lönearbete utom hemmet att de behövde tillsyn av någon annan vuxen.

Eftersom kvinnan långt in på andra hälften av 1900-talet betraktats som ensam ansvarig för barnens vård har konflikten mellan att lönearbeta och samtidigt passa barn varit genomgående under hela 1900-talet. Speciellt svårt har det varit för de ensamstående mödrarna. Spädbarnsdödligheten kan kopplas till i hur hög grad barn fick tillsyn. I landsdelar där nyblivna mödrar arbetade långt från hemmen och barnen ändå lämnades kvar i hemmen var dödligheten bland spädbarnen hög.

Barnkrubbor

Försök gjordes att ordna barntillsyn redan i mitten av förra seklet, speciellt från filantropiskt håll. Den första barnkrubban öppnades i Stockholm 1854. Barnkrubborna tog emot barn mellan ett och sju år från klockan sju på morgonen till klockan sju på kvällen. Det fanns inget pedagogiskt mål med verksamheten, utan syftet var att hjälpa mödrarna med barntillsyn. I praktiken var det dock få barn som hade tillgång till verksamheten. År 1900 fanns det 30 000 barn under sju år i Stockholm, men det fanns bara sju barnkrubbor med plats för 200 barn.²³ År 1929 öppnades den första lekstugan. Lekstugan tog emot alla barn som bodde i området på heldags-, halvdags- eller timbasis. Detta var ett försök att få bort fattigdomsstämpeln på barnkrubborna. Även skolbarn var välkomna. Det satsades på ljusa rymliga lokaler med pedagogiska leksaker och utbildad personal.

²² Nyberg, Anita (1989) *Tekniken-kvinnornas befriare? Hushållsteknik, köpevaror, gifta kvinnors hushållsarbetstid och förvärvsdeltagande 1930-1980-talet*. Linköping.

²³ Nyberg, Anita (1995) "Barnomsorgen. Ett kvinnligt nollsummespel eller?" *Medmänsklighet att hyra? Åtta forskare om ideell verksamhet*. Red. Erik Amnå, Örebro. s. 49-50.

Ett pedagogiskt syfte hade även barnträdgårdarna som öppnades i slutet av 1800-talet. Syftet var att påverka barnen till bättre kunskaper i t.ex. hygien och hushållsskötsel. Barnen skulle i sin tur påverka sina mödrar. Barnträdgårdarna byggde på den tyske pedagogen Friedrich Fröbels (1782-1852) idéer.²⁴

Fram till första världskriget ägde en viss utbyggnad av barnstugeverksamheten rum. Under 1920- och början av 1930-talen stagnerade det hela för att åter ta fart i slutet av 1930-talet.²⁵ Anledningen till utbyggnaden på slutet av 1930-talet var att förskolebarnen började betraktas som en samhällelig angelägenhet. Befolkningskommissionen föreslog år 1938 statsbidrag till förskoleverksamheten. Enligt befolkningskommissionen var förskolan tänkt att ge barn över tre år kamratlig samvaro, vård och fostrande sysselsättning. Verksamheten skulle ses som ett komplement till moderns vård och omsorg. Statsbidrag till heldagssysselsättning ansågs inte lämpligt, eftersom det ansågs bäst för barn att växa upp hos modern och därmed skulle inte staten uppmuntra heldagstillsyn.²⁶

Daghemmen där barnen i förskoleåldern vistas hela dagarna, är i många fall nödvändiga för att mödrarna ska kunna sköta sitt förvärvsarbete. Daghemsvården är dock ur barnens synpunkt ej lämplig och måste som 1941 års befolkningsutredning skriver betraktas som en nödfallsutväg. Vården i förskolan, som varar några timmar dagligen, är däremot lämplig och önskvärd för barn från 3-4 års ålder upp till skolans början. Den utgör ett stöd till hemmen i barnens fostran och kan, när den är som bäst, hjälpa barnen att utvecklas till harmoniska människor.²⁷

Under 1940- och 1950-talen byggdes deltidsförskolorna ut. År 1944 fick även daghem statsbidrag, troligtvis beroende på att kvinnornas arbetsinsatser behövdes ute i samhället eftersom

²⁴ Nyberg (1995) s. 50.

²⁵ Nyberg (1995) s. 51.

²⁶ Nyberg (1995) s. 52.

²⁷ SOU 1951:15 s. 509.

männen var inkallade.²⁸ Antalet daghemsplatser ökade inte i samma takt som deltidsförskolorna. Daghemmen var framför allt koncentrerade till storstäderna, till skillnad från deltidsförskolorna som var mer utspridda över landet.²⁹ Daghem definierades av befolkningsutredningen som inrättningar för ”den i huvudsakligen socialt inrättade heldagsvården av vilka barnkrubbarna äro den vanligaste typen”. Med begreppet lekskola avsågs ”den mer pedagogiskt motiverade halvdagsvården för barn i den senare förskoleåldern fram till skolåldern”.³⁰

Behovet av heltidsdaghem var större än politikerna insåg. I Örebro startade en av stadens mer kända kvinnosakskvinnor, Margit Palmaer, ett daghem. Daghemmet tog emot alla barn som behövde tillsyn. Detta gjorde att daghemmet blev överfullt och resultatet blev givetvis en relativt bristfällig verksamhet. Överbeläggningen var dock ytterst medvetet gjord. Margit Palmaer betraktade daghemmet som ett ”utpressningsdaghem” som skulle visa på det faktiska behovet av daghemsplatser.³¹

På 1960-talet kom kraven på en utbyggd barnomsorg. I synnerhet kvinnoorganisationer engagerade sig i frågan. Statsbidragen till daghemmen fördubblades. År 1968 tillsattes den s.k. barnstugeutredningen. Det fanns i samhället ett behov att frigöra kvinnlig arbetskraft och detta skulle kunna underlättas genom en utbyggd förskoleverksamhet. Barnstugeutredningen såg en utbyggnad av förskolan som ett medel att uppnå följande syften:

- ◇ utbildningspolitiska skäl. Sverige hade internationellt sett en relativt sen skolstart, vilket gjorde att en förskola skulle kunna förbereda skolgången.

²⁸ Nyberg (1995) s. 52-53.

²⁹ Nyberg (1995) s. 53.

³⁰ Persson, Sven (1996) *Samhällets reproduktiva ansvar. Statliga föreställningar om förhållandet mellan förskola, skola och familj 1930-1970*. Lärarhögskolan Lunds universitet. s. 76.

³¹ Larsson, Katarina (1998) Opublicerat avhandlingsavsnitt, humanistiska institutionen, Högskolan i Örebro.

- ◇ integrering av barn med särskilda behov.
- ◇ uppnå jämställdhet mellan könen och social jämlikhet.³²

Barnstugeutredningen ledde till att riksdagen beslutade om allmän förskola för sexåringar 1975. Kommunerna blev skyldiga att ge samtliga barn som fyllde sex år en plats i förskolan. Verksamheten skulle omfatta minst femton timmar per vecka. I glesbygdsområdet kunde barnen gå från två års ålder till fem år, men kortare tid per år.³³

Den stora expansionen av barnomsorgen ägde rum på 1980- och början av 1990-talen. År 1980 var 30 procent av alla barn upp till sex år inskrivna på daghem eller familjedaghem. År 1990 var motsvarande siffra 60 procent.

År 1985 beslöt riksdagen att samtliga barn till arbetande eller studerande föräldrar från ett och ett halvt års ålder hade rätt till plats på daghem, familjedaghem, tillgång till deltidsgrupp eller öppen förskola från och med 1991. Löftet gick emellertid inte att infria eftersom antalet platser var för få.³⁴ År 1995 skärptes kommunernas ansvar för barnomsorgen och kommunerna har skyldighet att bereda plats inom barnomsorgen för barn i åldern 1-12 år vars föräldrar arbetar eller studerar.³⁵ Dessutom ställs krav på kvalitet inom barnomsorgen. Barngruppernas storlek ska t.ex. vara så anpassade att god kvalitet kan upprätthållas och barnomsorgen ska utformas utifrån varje barns behov.³⁶

På mitten av 1990-talet började dock besparingar göras inom barnomsorgen. Kostnaderna i fasta priser har t.ex. minskats per inskrivet barn med över 20 procent på 1990-talet. År 1990 var summan 67 000 kronor per barn, år 1995 var kostnaden 52 000 kronor.³⁷

³² Persson (1996) s. 87.

³³ Enberg, Johanna; Källemark, Sofia och Ohlander, Ann-Sofie (1998) *Den bästa generationen*. s. 67.

³⁴ Nyberg (1995) s. 74 not 7.

³⁵ *Barndom sätter spår* (1997) BO s. 48.

³⁶ *Barndom sätter spår* (1997) BO s. 48.

³⁷ de Vylder, Stefan (1997) *Barn och ekonomisk politik*. Rädda barnen. s. 83.

Dessutom ökade antalet barn per årsarbetande personal från 4,2 barn år 1990 till 5,5 barn i genomsnitt år 1995. Det är en ökning med 30 procent.³⁸ Samtidigt som personalen minskas, ökar storleken på barngrupperna. Från 1990 till 1995 har en genomsnittlig förskolegrupp ökat från 14 barn till 17 barn.³⁹ Även småbarnsgrupperna ökar med fler barn per grupp. År 1995 var 60 procent av barnen under 3 år i barngrupper med fler än 16 barn. Detta är mycket oroande, då de små barnen är mest beroende av de vuxnas uppmärksamhet.⁴⁰

Andra besparingar inom barnomsorgen som drabbar barnen är neddragningen på städning. Yrkesinspektionen menar att detta är en av orsakerna till uppgången i allergi och astma bland svenska barn.⁴¹

Barnstugeverksamheten började som ett komplement till den ensamstående moderns vård av sitt barn. Fortfarande har de ensamstående föräldrarna till stor del kommunal barnomsorg, i varje fall i fråga om förskolebarnen. År 1988 hade nästan 90 procent av alla 2-6-åringar med ensamstående föräldrar kommunal omsorg.⁴² Däremot spelar familjens inkomststandard ingen större roll för valet av kommunal barnomsorg eller ej. Ju högre inkomststandard desto vanligare är det att barnet har kommunal barnomsorg.⁴³ Detta hänger delvis samman med att många arbetslösa tvingas eller väljer att ta sina barn från den offentliga barnomsorgen av ekonomiska skäl.⁴⁴

Barn med särskilda behov och invandrabarn anses ha ett särskilt behov av kommunal barnomsorg. Barn med utvecklingsstörning fick lagstadgad rätt till förskoleverksamhet tidigare än

³⁸ de Vylder (1997) s. 84.

³⁹ *Tänk om... Rapport från barnens myndighet* (1996) BO s. 31-32.

⁴⁰ *Barndom sätter spår.* (1997) s. 49-50.

⁴¹ de Vylder (1997) s. 84.

⁴² *Familj, arbete och barnomsorg – tre verkligheter?* (1991) Socialstyrelsen. Stockholm. s. 76.

⁴³ *Familj, arbete och barnomsorg – tre verkligheter?* (1991) s. 81.

⁴⁴ de Vylder (1997) s. 85.

andra barn, redan år 1973.⁴⁵ Enligt socialtjänstlagen ska barn som av fysiska, psykiska eller av andra skäl behöver särskilt stöd i sin utveckling anvisas plats i kommunal barnomsorg.⁴⁶ Även barn som befaras få för lite stimulans i sin hemmiljö har rätt till kommunal barnomsorg. För att underlätta dessa barns vistelse på daghem har man försett dem med extra personella resurser. Frågan har dock väckts om det verkligen är bäst för alla barn med särskilda behov att vara i stora ”vanliga” barngrupper.

Fritidshemmen

Fritidshemmen, som vänder sig till skolbarn i åldern 7-12 år, har sitt ursprung i 1930- och 1940-talens eftermiddagshem. Till eftermiddagshemmen fick barnen komma efter skolan och där fick de hjälp med läxorna, men även möjlighet att vila sig efter skoldagens arbete. Till en början fanns det ingen särskild utbildning för dem som arbetade på eftermiddagshemmen. År 1964 startades för första gången på försök en fritidspedagogutbildning på Fröbelseminariet i Norrköping. Samtidigt byggdes fritidshemsverksamheten ut på 1960-talet. Utbyggnaden kan återigen ses som en följd av det ökade behovet av kvinnoarbetskraft i samhället.⁴⁷

Även fritidshemsverksamhet vänder sig i dag till barn som har behov av omsorg, stöd och stimulans utöver hemmet och skolan. För skolbarnen finns inget riksdagsbeslut, motsvarande det för förskolebarn, att kommunen måste förse samtliga skolbarn med plats inom fritidshemsverksamheten. Däremot fastslår socialtjänstlagen att kommunen har ett ansvar för barn som behöver särskilt stöd i sin utveckling. Socialnämnden har ansvar för att genom uppsökande verksamhet finna dessa barn.⁴⁸

⁴⁵ Dittman, Laura L (1974) *Utvecklingsstörda barn hemma*. Stockholm. s. 91.

⁴⁶ Socialtjänstlagen § 16.

⁴⁷ SOU 1985:12.

⁴⁸ Socialtjänstlagen § 16.

Det finns ett pedagogiskt program för fritidshemsverksamheten. Enligt detta har fritidshemmen till uppgift att "införliva" barnen i samhället. Det finns inga kunskapsmål, utan verksamheten ska stödja barnets utveckling, tillgodose deras behov av trygghet och omsorg, stimulera deras intressen och utveckla deras kompetenser.⁴⁹

Även inom fritidsverksamheten för skolbarn märks besparingarna: större barngrupper, färre personal, högre avgifter och sämre lokaler. Grupperna har ökat från i genomsnitt 18 barn år 1990 till 25 barn år 1996.⁵⁰ Särskilt barn på mellanstadiet har drabbats hårt. Verksamheten har ibland avvecklats eftersom kommunen menar att denna ålderskategori har tillgång till fritidsgårdar och föreningsverksamhet. Samtidigt har dock kommunerna minskat bidragen även till denna verksamhet.⁵¹

Arbetslöshetens verkningar för barn

Ytterligare ett problem som drabbat barnen vad gäller barnomsorg är den ökade arbetslösheten bland föräldrar. År 1990 var antalet barn där båda föräldrarna var arbetslösa 18 000. År 1997 hade den siffran ökat till 100 000. År 1990 var antalet barn där en förälder var arbetslös 55 000. År 1997 var motsvarande siffra 230 000.⁵²

I 65 av landets 288 kommuner får barnen behålla sina barnomsorgsplatser utan tidsbegränsning då föräldrarna blir arbetslösa. I de flesta andra kommuner sker begränsningar i tid inom barnomsorgen; antingen begränsningar i timmar per dag eller så måste barnet sluta helt efter en viss tid. I sju kommuner förlorar förskolebarnen helt sin plats. I 30 kommuner förlorar skolbarn sin fritidshemsplats.⁵³ Några kommuner har startat s.k. jourdaghem för barn till arbetslösa. Där kan barnet med kort varsel få en plats utan krav

⁴⁹ *Barnets rättigheter och samhällets skyldigheter* (1992) s. 169.

⁵⁰ *Barndom sätter spår* (1997) s. 49.

⁵¹ de Vylder (1997) s. 85.

⁵² *Barnen och vi* nr 1/98 s. 33.

⁵³ *Upp till 18 – fakta om barn och ungdom* (1995) s. 35.

på inskolning. Detta överensstämmer dock inte med barnomsorgslagens krav på kontinuitet och kvalitet för barnen.⁵⁴

Vad händer då med barnen när de förlorar sin barnomsorgsplats p.g.a. föräldrarnas arbetslöshet? Sociologen Elisabet Näsman har undersökt en kommun med följande regler när det gäller barnomsorg för arbetslösa föräldrars barn: Barnet har rätt att behålla daghemsplatsen en månad efter det att föräldern blivit arbetslös. Därefter har barn från 15 månader upp till fyra år samt skolbarn rätt till tre timmars barnomsorg/dag under fem månader. Efter dessa månader upphör barnets rätt till platsen. Om föräldern får arbete inom ett och ett halvt år får barnet tillbaka sin plats inom tre veckor. Fem- sexåringar har dock rätt att behålla sin plats fram till skolstarten.⁵⁵

I den granskade kommunen upplevde personalen inom barnomsorgen det som mycket påfrestande med dessa regler. Personalen var mycket medveten om vikten av kontinuitet och regelbundenhet för barnens del och insåg farorna med att barnen tvingades sluta. De kunde märka att barn till arbetslösa föräldrar blev mer oroliga och egentligen krävde mer tid, som det inte fanns utrymme för. Det var dessutom svårt att bygga upp verksamheten kring alla "deltidsbarn". Personalen såg också att många barn verkligen behövde den stimulans som den offentliga barnomsorgen kunde ge dem.⁵⁶

Barnen själva var, trots att de ibland var mycket unga, väl medvetna om att föräldrarna blivit arbetslösa. En del barn berättade att föräldrarna grälade mer sedan de blivit arbetslösa. En del barn blev oroliga i och med att de drabbades av brist på rutiner. Barnen såg mycket negativt på att tvingas sluta i barnomsorgen, eftersom de hade många av sina kompisar på daghemmet.⁵⁷

⁵⁴ *Barndom sätter spår* (1997) s. 49.

⁵⁵ Näsman, Elisabet och von Gerber Christina (1996) *Mamma, pappa utan jobb. Rädda barnen.* s. 119-120.

⁵⁶ Näsman och von Gerber (1996) s. 126-145.

⁵⁷ Näsman och von Gerber (1996) s. 284.

När barn till arbetslösa tvingas sluta blir en bieffekt att akademikerbarn och barn till högvärlösnade alltmer dominerar den offentliga barnomsorgen. Ytterligare en orsak till den alltmer snedvridna sociala rekryteringen till barnomsorgen är att verksamheten i allt högre utsträckning finansieras med avgifter. I genomsnitt har föräldrarnas andel av de totala kostnaderna inom barnomsorgen ökat med från omkring 10 procent i början av 1990-talet till drygt en tredjedel i dag.⁵⁸

Diskussion

Det kan tyckas som om barnomsorg främst löser de vuxnas problem. Kommunal barnomsorg möjliggör för vuxna att kombinera föräldraskap med förvärvsarbete. Konflikten mellan att ta hand om sina barn och samtidigt förvärvsarbete är gammal, i synnerhet för kvinnor. I mitten av seklet började samhället se och erkänna denna konflikt. Den konflikt som kvinnor tidigare tvingats lösa själva, lyftes fram som ett samhälleligt problem som borde lösas offentligt.⁵⁹ Barnen blev synliga och vården av barn blev ett samhälleligt problem, inte kvinnornas personliga problem. När kommuner satsar på barnomsorg får barnen ett konkret fysiskt utrymme i samhället. Barnen syns och det skapas ett samhälleligt utrymme för dem.

Även inom barnomsorgens område kan vi från början se en syn på barnen som "not-yets". Det var t.ex. tydligt på 1930-talet, då det fostrande inslaget dominerade i barnomsorgen. Syftet var att fostra barnen till goda medborgare och till viss del hoppades man även att via barnen nå fram till barnens mödrar, t.ex. för hygieniska kunskaper och kosthåll. Fortfarande finns ett fostrande inslag i barnomsorgen. En stor skillnad från 1930-talets fostran är dock att barnen förr i tiden fostrades till goda medborgare för framtiden och uppfostrades för vuxenlivet. I dag utgår fostran från barnet

⁵⁸ de Vylder (1997) s. 85.

⁵⁹ Ohlander, Ann-Sofie (1993) *Det bortträngda barnet. Uppsatser om psykoanalys och historia*. Opuscula historica Upsaliensia. Uppsala.

som barn. Barn har rätt att som barn uppleva och känna trygghet och att få utvecklas i egen takt.

Vilket blir då budskapet till de barn som i dag drabbas av en försämrad barnomsorg? Barn till arbetslösa som tvingas sluta får budskapet att det är de vuxna och deras arbete som är viktigt. Delaktighet i samhället utgår från de vuxnas ekonomiska bidrag till samhället. Barns behov av trygghet och kontinuitet är mindre viktigt än kommunens besparingar. Budskapet blir på sikt att det "införlivande" i samhället som daghem och fritidshem ska förmedla till barnen, är till för de som har ett arbete.

Här måste en skillnad göras mellan barn som växer upp hemma och får tillsyn av föräldrar eller annan släkting samt de barn som varit inom kommunal omsorg och inte får vara kvar p.g.a. föräldrarnas arbetslöshet. Barn som tvingas sluta på daghem kommer hem till en miljö där föräldern eller föräldrarna ofta är bekymrade för sin framtid och livet radikalt har förändrats. I en oviss tid kan det vara svårt för föräldrarna att ge barnen tillräckligt med uppmärksamhet. Nedskärningarna drabbar framför allt barns rätt till trygghet.

Barns miljö

Barn är i högre grad än vuxna beroende av bra bostäder. I början av seklet dog spädbarn p.g.a. den snabba smittspridningen vid trångboddhet. Barn tillbringar en större del av sin tid i bostadens närområde än vuxna, eftersom barn inte har lika stor aktionsradie. Därmed är det viktigt med goda lekmiljöer i bostadsområdena där barnen finns. Välfärds-samhällets ökade bilism och mekanisering har inneburit fler faror och en farligare miljö för barn. Från och med 1950-talet har en aktiv barnsäkerhetsupplysning drivits. Barn är de som bäst vet hur en god lekmiljö ska se ut och därför bör deras kunskaper tillvaratas, vilket numera enligt lag ska ske bl.a. i skolan.

Bostäder

Tidigare kunde vi konstatera att spädbarnsdödligheten sjönk bl.a. tack vare den minskade trångboddheten. Trångboddhet bidrar till en ökad smittorisk och barns bostadsförhållanden är därför av stor vikt för deras hälsa. Redan i slutet av förra århundradet gjordes flera bostadsundersökningar framför allt hos arbetarklassen. Bakom låg föreställningen att det fanns ett samband mellan den yttre miljön och människornas inre kvaliteter. ”Ju sämre bostäder, desto sämre folk.”¹

Vid sekelskiftet uppmärksammades t.ex. att sjukdomar spred sig fortast i de fattiga kvarteren där trångboddheten var som störst. Samtidigt hävdade framför allt läkare att även omoral spred sig om bostäderna var för dåliga. De överbefolkade lägenheterna drev

¹ Citat av Ernst Almquist ur Palmblad, Eva (1989) *Medicinen som samhällslära*. Göteborg, s. 110.

många arbetare till krogarna, sades det.² Utifrån detta resonemang blev dåliga bostäder en moralfråga för hela samhället.

Bostadsidealet var att varje familj skulle disponera ett eget hus på landet. Landsbygden ansågs ha ett gott inflytande på människorna, i synnerhet barnen, som därmed kunde undvika stadens omoraliska faror. Ett eget hus ansågs höja moralen. Inte minst skulle det berika familjens fritid, då trädgård och hus krävde en del tidsåtgång. Samtidigt menade man att ett hus skulle erbjuda mer trevnad än de små lägenheterna. I förlängningen blev ett eget hus även ett medel att bekämpa emigrationen och staten gick in med särskilda lån för att stödja husköp.

På 1930-talet kom befolkningspolitiken bl.a. att inrikta sig på barnfamiljerna. Trångboddheten skulle hävas. Därför byggdes s.k. barnrikehus, dvs. dels hyreshus med lägenheter för barnfamiljer, dels egnahem.³ Speciella hyresbidrag infördes 1935 och statliga lån lämnades även till byggande av barnrikehus.

Det visade sig att de nya lägenheter som byggdes för barnfamiljer inte utnyttjades som politikerna hade tänkt sig. Ofta användes ett av rummen, om man så bara hade två rum, till "finrum". "Finrummet" användes inte till vardags och det användes inte heller till sovrum. På så sätt var trångboddheten fortfarande stor, trots nya och större lägenheter. Flera broschyrer och mycket information spreds för att påverka och ändra det svenska folkets boendevanor.⁴

En undersökning 1951-1954 om familjer och bostäder gav till resultat att det var barnens sovplatsförhållanden som påverkades mest av hushållsstorlek och lägenhetsstorlek. I enbarnsfamiljerna delade nära 2/3 av barnen sovrum med en eller båda föräldrarna, i tvåbarnsfamiljerna drygt 1/3, medan ytterligare drygt 1/3 delade

² Palmblad (1989) s. 111.

³ Kälvemärk, Ann-Sofie (1980) *More children of better quality? Aspects on Swedish population policy in the 1930 s.* Uppsala.

⁴ Göransdotter, Maria (1997) "Smakfostran och heminredning. Om estetiska diskurser och bildning till bättre boende i Sverige 1930-1955", red. Johan Söderberg och Lars Magnusson, *Kultur och konsumtion i Norden 1750-1950*. 23. Nordiska historikermötet samt Kälvemärk (1980).

rum med syskon.⁵

Fortfarande är det så i Sverige att barn procentuellt sett är trångbodda i högre grad än vuxna. Med trångbodd avses fler boende än två personer per rum då kök och ytterligare ett rum är borträknat. Däremot är det numera relativt få som är trångbodda.

Trångboddhet

(Källa: Statistisk årsbok 1997 tabell 132)

	småhus	öv. hus m. kokvrå	1 el. flera rum o. kök	1 rum	2 rum o. kök
Samtl. hushåll	1 861 426	1 968 611	139 481	2 60 558	847 523
Trångbodda*	23 338	56 125	6 842	23 356	31 397
Samtl. boende	4 907 933	3 272 687	169 158	288 145	1 130 583
därav trångbodda	89 648	181 000	16 877	50 943	103 245
Samtl. barn	1 144 363	436 299	7 914	4 363	45 796
därav trångbodda	34 706	58 364	2 980	4 363	33 173
	3 rum . o. kök	4 rum o. kök	5 rum el. flera o. kök		
Samtl. hushåll	949 028	759 006	845 773		
Trångbodda*	15 395	2 218	253		
Samtl. boende	1 869 349	1 999 623	2 647 312		
därav trångbodda	80 639	16 444	2 500		
Samtl. barn	292 445	461 780	2 647 312		
därav trångbodda	41 669	9 149	1 466		

⁵ Holm, Lennart (1955) *Familj och bostad. En redovisning av fem fältsstudier i moderna svenska familjebostäder 1951-1954*. Hemmets forskningsinstitut. Stockholm. s. 111.

	Samtliga hushåll	Samtliga boende
Samtliga hushåll	3 830 037	8 180 620
därav trångbodda	79 463	271 438
Samtliga boende		8 180 620
därav trångbodda		270 648
Samtliga barn		1 580 662
därav trångbodda		93 070

* trångbodda definieras som antalet boende i lägenheten överstiger två per bostadsrum, kök och ett rum räknade

Det ojämlika boendet

Boendet i Sverige är ojämlikt. Det har det varit under hela 1900-talet och ojämlikheten fortsätter att råda. I många fall går det att tala om bostadssegregation. En styrande faktor blir föräldrarnas ekonomi. Arbetarbarn bor i flerfamiljshus, medan tjänstemannabarn bor i småhus. De resursstarka bor i villa och de med minst ekonomiska resurser bor i hyreshus. Hushåll med barn är underrepresenterade i innerstäderna, medan barnfamiljerna är överrepresenterade i småhusområdena.⁶

För att häva bostadsbristen startade på 1960-talet det s.k. miljonprogrammet. Mellan 1964 och 1974 skulle en miljon nya bostäder byggas. Bostadsproduktionen inriktades på stora lägenheter. Samtidigt skulle kostnaderna och därmed hyrorna hållas nere. Det gjorde att lägenheterna blev standardiserade och att många lägenheter t.ex. saknade balkong. För att få ett tillräckligt befolkningsunderlag för ett nytt bostadsområde byggdes lägenheterna tätt. Tanken var att man på så vis skulle kunna ha post, affär, daghem osv. i bostadsområdet. En förutsättning för att kunna genomföra miljonprojekten var att man byggde på billig mark. Detta medförde att de nya bostadsområdena kom att ligga

⁶ SOU 1990:36 s. 138-139.

relativt långt bort från städernas centrum. Föräldrarna fick lång resväg till arbetet vilket gjorde att de träffade sina barn mindre. Sammanfattningsvis kan sägas att miljonprogrammets områden ofta fick en monoton arkitektur, en dålig yttre miljö och brist på närliggande arbetsplatser.⁷

Barnmiljöutredningen 1975

Den statliga barnmiljöutredningen år 1975 fastslog att bostadssegregationen medförde flera nackdelar för barn. Utredningen nämnde fem problemområden:⁸

- ◇ Barn lever skilda från viktiga verksamhetsområden och miljötyper. Barn vistas i en ren bostadsmiljö som är separerad från arbetsplatser för vuxna, vilket gör att de inte ser sina föräldrars arbetsplatser.
- ◇ Barn lever skilda från andra ålderskategorier, samhällsklasser och kulturmönster. Barn får en bristande insikt om olika sätt att leva och av människors livscykel. I dag bor barnfamiljer i ett område, medan gamla bor i ett område. Människor med lika kulturell bakgrund bosätter sig i samma bostadsområden.
- ◇ Barn lever i en påtvingad kontakt med ett stort antal jämnåriga.
- ◇ Barn lever p.g.a. miljöombyten under uppväxttiden i ett osäkert förhållande till omgivningen. Föräldrar byter arbete och hela familjen flyttar. Detta tvingar in barnen i nya sociala och fysiska förhållanden. 70 procent av alla barn som var uppväxta på 1930-talet hade bott på samma ställe till 16 års ålder. Av de barn som var uppväxta på 1970-talet var motsvarande siffra 40 procent.⁹

⁷ Kuusela, Kirsti (1993) *Integration i invandrartäta bostadsområden? Sammanläggningsdel*. Göteborg s. 26-27.

⁸ SOU 1975:36.

⁹ Aronsson, Cederblad, Dahl, Olsson, Sandin (1984) *Barn i tid och rum*. Malmö s. 40.

- ◇ Barn lever i miljöer de saknar rätt och möjlighet att påverka.

Bostadssegregationen

Dessa problemområden för barn i fråga om deras miljö var aktuella år 1975. Vad har hänt sedan dess? Tyvärr har segregationen blivit ännu större i dag än på 1970-talet. Miljonprogrammets bostäder stod under 1980-talet outhyrda trots reparationer och förnyelse. På 1990-talet kom dessa bostadsområden att kallas slum av politiker och massmedia.¹⁰ De familjer som lämnade miljonprogrammets bostäder var de som hade resurser. När resursstarka hushåll lämnar vissa bostadsområden kan det innebära att de hushåll som stannar är de med sociala och ekonomiska problem. Kvar blir ofta invandrare och "problemfamiljer". Av dem som stannar väljer en del medvetet att bo kvar. De uppskattar sammanhållningen och naturen och ser det som positivt att leva i en mångkulturell miljö. Många oroas dock över att familjerna med sociala problem i området är för många.¹¹

Storstockholm präglas i dag av en stor segregation mellan olika bostadsområden, både i fråga om ekonomiska och etniska skillnader. Det visar sig att många invandrargrupper väljer att bo i närheten av varandra. Ett exempel är Kuluborna som kommer från Turkiet. Till en början tycks Kuluborna vara utspridda i olika områden som Rinkeby, Fittja, Bredäng, Tensta, Alby, Flemingsberg, Handen, Jordbro, Vårby gård, Skogås, Sollentuna, Tumba, Nacka, Upplands Väsby och Märsta, men vid närmare granskning visar det sig att olika ursprungsbyar har samlat sig i olika områden. Byarna håller ihop i Sverige och även släkterna.¹² Trots att de bor i s.k. lågstatusområden med en hög utflyttningsfrekvens väljer många Kulubor att inte flytta från området. Däremot kanske man söker en större lägenhet inom området.¹³ Samtidigt som Kuluborna väljer

¹⁰ Kuusela (1993) s. 27.

¹¹ Kuusela (1993) s. 65.

¹² Lundgren, Ingrid (1993) "Nybyggarna". *Kultur, kultur, kultur – perspektiv på kulturmöten i Sverige*, red. Karl-Olov Arnstberg, Stockholm s. 73.

¹³ Lundgren (1993) s. 75.

att stanna, väljer allt fler ”svenskar” att flytta från områdena. De ”svenskar” som bor kvar i området umgås med ”svenskar”, medan Kuluborna umgås med Kulubor. På så sätt utformas det i förorter-na parallella livsformer utan beröringspunkter.

Lärare som är verksamma i dessa ”problemområden” anser att det finns både ”svenska” barn och ”invandrabarn” som lever i misär i områdena. Föräldrarna har egna problem och orkar inte ta sig tid med barnen. Barnen lämnas mycket ensamma. Våld är, enligt lärarna, ett vanligt inslag i barnens lekar. Tilltron till andra människor är liten hos barnen vilket gör dem rädda för nya relationer.¹⁴ Flera vuxna i bostadsområden som är stämplade som ”problemområden” beskriver en skillnad i förhållande till sin egen uppväxttids uppfostran. När de själva var barn lade sig vuxna i vad barn gjorde. De vuxna var överens om vilka normer som rådde och sade ifrån när barn passerade gränser för vad som var otillåtet. I dag försvarar ofta föräldrar sina barn trots att barnen gjort fel och menar att andra vuxna inte ska lägga sig i vad deras barn gör.¹⁵

Det visar sig också, vilket är ett problem i en demokrati, att valdeltagande och politisk aktivitet i de minst attraktiva bostadsområdena är lägre än genomsnittet.¹⁶ För barnens del innebär det att de växer upp i en miljö där det saknas traditioner att försöka påverka samhället politiskt. I sämsta fall förmedlas även en bild av att det är meningslöst att försöka påverka samhället.

Integrationsförsök

En grupp människor som tidigare inte syntes i samhället var människor med funktionshinder. När föräldrar till barn med funktionshinder råddes att själva ta hand om sina barn på 1950- och 1960-talen till skillnad från tidigare, blev dessa barn synliga på ett annat sätt. Ett viktigt steg i en förhoppning om integration var avvecklandet av de stora vårdhemmen på 1980-talet. Tidigare var vårdhemmen som små samhällen i samhället. De som bodde på

¹⁴ Kuusela (1993) s. 66.

¹⁵ Ehn, Siv (1996) *Familj och grannar i byggd miljö*. Stockholm s. 55.

¹⁶ SOU 1990:36 s. 150.

vårdhemmen behövde inte söka hjälp ute i samhället eftersom den mesta servicen, t.ex. frisör, tandläkare, fotvård etc., fanns inom vårdhemmet. I stället för de stora vårdhemmen skapades gruppboenden och arbetsplatser utspridda i samhället. Korttidshem för barn med utvecklingsstörning kan i dag ligga i ett vanligt villaområde. Undersökningar visar dock att kontakten med grannar inte är speciellt stor. Erfarenheten visar att fysisk närhet inte alls behöver leda till social kontakt mellan människor. Snarare är det så att ju större avståndet är till grannen, desto mer kontakt har man. Villaägare har mer kontakt med grannarna än familjer i hyreshus. Integrationen av människor med funktionshinder ses inte alltid som något positivt. I synnerhet när gruppboendestäder förlagts till villaområden, har protester från villaägarna hörts. Argumentet har ofta varit att gruppboendestäderna drar ner villapriserna i området.¹⁷

Barnsäkerhet

Barnadödligheten var stor i början av seklet, men minskade drastiskt bl.a. tack vare bättre hygieniska förhållanden och bättre barnhälsovård. På 1950-talet upptäckte dock barnläkarna att många barn dog vid olyckshändelser och att barn ofta skadades vid olika tillbud. Vissa av olyckorna tycktes gå att förebygga. År 1957 genomfördes den s.k. Stockholmsundersökningen. Det visade sig att det totala antalet barnolyckor i åldrarna 0-14 år i Stockholmsområdet år 1955 var 25 000. Antalet barn i Stockholm var samma år 250 000. Var tionde barn råkade alltså ut för en skada som krävde läkarvård.¹⁸

Resultatet av undersökningen ledde till att information om barnsäkerhet började spridas. En samarbetskommitté bildades där stommen var Rädda Barnen och Röda Korset. Kommittén arbetade med att genomföra ett barnperspektiv på miljöfrågor. Barnavårdscentralerna kopplades in för att informera föräldrar om hur farliga situationer kunde undvikas. Uppmärksamheten fästes t.ex. vid

¹⁷ Ehn (1996) s. 54.

¹⁸ *Barnsäkerhetsarbetet i Sverige 35 år. Minnen och erfarenheter för framtiden.* (1989) Barnmiljörådet. Folksam. s. 9.

trafik, brännskador och drunkningstillfällen. Med hjälp av eker-skydd kunde en tidigare vanlig olycka, nämligen att barn i cykel-barnstolar fastnade med fötterna i cykelns bakhjul, undvikas.

År 1979 gjordes en statlig utredning om barnolycksfall med anledning av att dödligheten bland barn p.g.a. olyckor varit i stort sett oförändrad under 1900-talet. Olycksfall omfattade därmed en allt större del av den totala dödligheten bland barn.¹⁹

På 1970-talet kom regler om barnsäkerhet i svensk byggnorm. Fönster skulle inte kunna öppnas allt för lätt. Kylskåp ska kunna öppnas från insidan. Överhuvudtaget skulle barns säkerhet beaktas vid byggnation.

Medvetenheten om olycksrisker och åtgärder mot farliga miljöer har lett till en nedgång i dödsolyckor bland barn, i synnerhet på 1990-talet. Olycksfallsdödligheten är lägre än någonsin. År 1995 omkom 42 pojkar och 28 flickor under 15 år i olyckor. Huvudorsakerna till de flesta olyckorna med dödlig utgång är i dag trafik- och drunkningstillbudet.²⁰

Lekmiljöer

Med industrialismen följde urbanisering och mycket ny teknik kom i bruk. Jordbrukets mekanisering innebar fler risker till olyckor för barn än tidigare. På 1940- och 1950-talen ökade bilismen och den maskinella utrustningen i hushållen. Samtidigt kom nya kemisk-tekniska produkter och nya mediciner där information inte medföljde om de risker preparaten förde med sig. För barn betydde detta att deras miljö kom att bli mycket farligare än tidigare. Paradoxalt nog innebar det nya, moderna samhället en mer riskfylld miljö för barnen.

Utvecklingen mot mer trafik och teknik har påverkat barnens miljö och deras lekutrymme. Barn behöver leka. Det är viktigt för deras utveckling att de rör på sig, fantiserar, bearbetar upplevelser

¹⁹ SOU 1979:28 s. 9.

²⁰ *Barndom sätter spår* (1997) BO s. 37.

genom leken och gör nya erfarenheter. Därför är det viktigt att barn har en bra lekmiljö.

Barns aktionsradie är mindre än de vuxnas. Barn är p.g.a. sin begränsade aktionsradie mer beroende av sin närmiljö än de vuxna.²¹ Därför måste lekplatserna ligga i barnens närhet.

Lekplatser

De första lekplatserna för barn startades i början av 1900-talet i Stockholm. I några av stadens parker avsattes områden för barns lek. Det var enkla grusplaner med en eller flera sandlådor samt sittplatser. År 1922 fanns det tretton färdigställda lekplatser i Stockholm. År 1936 fanns det 85 lekplatser varav ett trettioital hade utrustats med gungor. Anledningen till att upprätta speciella lekplatser var att barnen ansågs slita på parkerna. Vuxenaspekterna dominerade således vid införandet av lekplatser.²²

I slutet av 1930-talet anställdes lekledare till lekplatserna. Det fanns ett explicit fostrande inslag i verksamheten. Barn uppmanades att vara rädda om parkmiljöerna. Det fostrande inslaget i barnverksamheten fortsatte längre in på 1900-talet. År 1966 anordnades t.ex. de första ”skogsmulleskolorna” där barn undervisades om naturen.²³ Lekplatser i bostadsområdena kom på 1950-talet. Då hade även lekredskap som sandlådor, gungor, rutschkanor och klätterställningar fått en naturlig plats på lekplatsen.²⁴

Lekparken är svensk till ursprunget. När FN efter andra världskriget ville väcka intresse för barns leksituation vände man sig till Stockholm. Det anordnades ett europeiskt seminarium i FN:s regi i Stockholm år 1958 där fokus låg på lekparkerna.²⁵ Det svenska engagemanget för lekplatser höll dock inte i sig. Det kan bero på

²¹ Socialstyrelsen följer upp och utvärderar. *Barns villkor i förändringstider* (1993:2) s. 41.

²² Asker, Bertil (1986) *Stockholms parker – innerstaden*. Uppsala. s. 225.

²³ Asker (1986) s. 226.

²⁴ Werkmäster, Daniel (1995) *Lekskulptutens estetik*. Uppsala opublicerad stencil.

²⁵ Bengtsson, Arvid (1981) *Lekmiljö – livsmiljö*. Falköping. s. 165.

att barnomsorgen samtidigt byggdes ut och att det därmed byggdes speciella hus med tillhörande lekplatser för barn.

Från början var inte lekplatserna en säker miljö för barn. Det fanns lekredskap som visade sig vara dödsfällor. Tidigare fanns det exempelvis plaskdammar på lekplatserna, men de togs bort p.g.a. drunkningsrisken. En fara då lekplatserna blir riskfria är att de samtidigt blir tråkiga. En lekplats som uppfattas som trist kan medföra att barnen söker sig till mer ”spännande” platser t.ex. trafiken. Det finns även en fara med att lekplatserna är ”färdiga miljöer”, eftersom det inte ger utrymme för barns eget skapande eller möjlighet att anpassa miljön till barnens egna upplevda behov.²⁶

Ibland diskuteras skolan och dess ogynnsamma miljö. Tidigare har larmrapporterna framför allt gällt lärarnas dåliga arbetsmiljö. I dag uppmärksammas även skolelevernas dåliga miljö. Mögel-skador, dålig ventilation och nedslitna lokaler är några exempel på hur skolmiljön kan se ut.

Ofta är skolorna som sämst ur miljösynpunkt i de områden som har låg status sedan tidigare. Skolorna i dessa områden är ofta hårt slitna, eftersom många barnfamiljer flyttade till miljonprogrammets nyproducerade lägenheter. Efter en tid brukar i normala fall barnantalet i bostadsområden sjunka till en lägre nivå, men denna minskning har uteblivit. Dessutom har slitaget ofta varit större i dessa skolor än andra skolor eftersom skolorna använts till språk- och vuxenundervisning på kvällstid.²⁷

Numera omfattar arbetsmiljölagen även skolbarn. Eleverna ska utse skyddsombud inom klassen som ska medverka i skyddsarbetet på skolan. Elevmedverkan gäller från och med årskurs sju.²⁸ Det visar sig att olyckstillbuden minskat rejält på de skolor där eleverna verkligen haft en aktiv medverkan i skyddsarbetet. När skolgårdar planeras utifrån barnens önskemål reduceras olyckstillfällena. Barnen vet var på skolgården de brukar göra sig illa och var

²⁶ SOU 1975:36 s. 131.

²⁷ SOU 1990:36 s. 153.

²⁸ Arbetsmiljölagen 6 kap. § 17.

de farliga ställena finns. Barnen som är ute och leker kan också redan på ett tidigt stadium anmäla om lekredskap gått sönder.²⁹

Diskussion

Barn är mer känsliga för sin fysiska miljö än vuxna. Ändå visar historien att barn till en början inte inkluderades i utformningen av miljön. Resultatet blev att barn förolyckades och skadades. Efter hand har barn, i likhet med andra medborgare, inkluderats i miljöskyddslagstiftningen. I dag inte bara omfattas barn av lagstiftningen utan de ska i skolsammanhang vara aktiva som skyddsombud. På de skolor där eleverna verkligen fått vara aktiva i skyddsarbetet har olyckorna minskat. I det här fallet besitter barn en kunskap som inte vuxna har. Det är barnen som vet hur lekredskap utnyttjas och vilka lekar som innebär risker.

Vuxna har ett ansvar för att farliga platser och situationer för barn reduceras, eftersom barns, speciellt små barns, förmåga att förutse farliga situationer är begränsad. Ju äldre barn blir desto mer kunskap. Barn som nyttjare av speciella miljöer, t.ex. skolor och fritidshem, har kunskaper som bör tas till vara. Deras kompetens kan i dessa fall inte ersättas av vuxnas. I dessa sammanhang blir det därför viktigt att skapa kanaler för barn så att de kan bidra med sin "barnkunskap".

Barn drabbas hårdare av bostadssegregeringen än vuxna, eftersom deras aktionsradie är mindre. De har svårt att ta sig till andra miljöer och deras erfarenheter begränsas av för få möten med människor med en annan social bakgrund än deras egen.

²⁹ Inslag i Rapport den 18 februari 1998.

Våld mot barn

Under 1900-talet har synen på barn och barns självbestämmande förändrats radikalt. I samband med denna förändring har även synen på fysiskt våld, psykiskt våld och sexuella övergrepp ändrats. Från att aga i början av seklet betraktats som en del av en normal uppfostran, finns det i dag ett totalförbud mot fysisk och psykisk kränkning av barns integritet. Sexuella övergrepp, som i början av seklet inte diskuterades och där lagstiftningen till och med gjorde barnet medskyldigt, debatteras i dag i massmedia och lagstiftningen skyddar i dag barn från att utnyttjas sexuellt.

I dag framförs ofta åsikten att våldet i samhället har ökat markant. Men om det stämmer eller ej kan diskuteras. I varje stat finns ett legitimerat våld som är sanktionerat via lagstiftning, t.ex. fysiska kroppsstraff som stympning av kroppsdelar eller spöstraff. År 1864 avskaffades t.ex. en stor del av dessa kroppsstraff i Sverige. Lagstiftningen definierar vad som ska betraktas som våld. I dag definieras aga som våld, men för fyrtio år sedan räknades inte fysisk bestraffning av barn som våld.

Det legitima våldet levde kvar längst inom hushållen. Mannens rätt att som husbonde aga sina underlydande spelade en viktig roll. Aga var inte bara något som kunde utdelas, utan aga var ofta något som rekommenderades för att inpräglade en underordnad position. Vid en tillbakablick över historien är det slående hur förbud mot aga kommit först för vuxna för att sist nå de allra minsta och svagaste, nämligen barnen.¹ Först år 1979 kom ett totalförbud mot aga av barn.

¹ Se Åsa Ljungqvist (1990). Opublicerad c-uppsats, *Ris och rotting. En studie i straffmentalitet*. Historiska institutionen, Uppsala universitet samt

Aga

I det betänkande som lämnades år 1896 om uppfostran för "vanartade" barn och minderåriga förbrytare ansågs det lämpligt att i vissa fall ersätta böter med aga. I de barnlagar som kom 1902 bl.a. rörande "vanartade" barn, gavs barnavårdsnämnden rätt att aga barn. Vid en undersökning av barnavårdsnämnden i Norrköping 1903-1925 visade det sig att enbart ett fåtal av de anmälda barnen agades. Andra åtgärder vidtogs i stället, t.ex. varningar och fosterhemsplaceringar. De som trots allt agades var pojkar. Detta ska inte tolkas som att aga därmed var något ovanligt, tvärtom agades barn av såväl föräldrar som lärare. Att barnavårdsnämnden inte agade barnen kan bero på att det var ansträngande att boka tid för aga, sammankalla nämnden och tillkalla vittnen. Vissa barn som skulle agas av barnavårdsnämnden, slapp undan eftersom deras föräldrar motsatte sig agan.²

Många brev till barnavårdsnämnden i Norrköping vittnar om att barn agades. I det kontrakt som fosterföräldrar skrev under när de tog fosterbarn reglerades agan. Där stod att i de fall "som strängare straff behöves, erinre sig fosterfadern att luggning, örfilar och andra slag i huvudet lätt kunde medföra framtida men för barnet, och att aga bör tilldelas med ris på lämpligt ställe".³ Idén om att det fanns en lämplig kroppsdel för aga, nämligen baken, visade sig helt fel. Pojkar riskerade t.ex. att vid svår aga få sina testiklar krossade och förstörda för all framtid.

År 1920 framtogs husbonden rätten att aga drängar och pigor. Tidigare hade han haft rätt att aga drängar upp till 18 års ålder och pigor upp till 16 års ålder. Husbondens rätt att aga sin hustru försvann 1864. Agan av barn fortsatte dock att vara tillåten inom hemmet och skolan. Lärarkåren ansåg att agan var ett nödvändigt uppfostringsmedel och de betraktade aga som ett pedagogiskt instrument.

Ohlander, Ann-Sofie (1993) *Det bortträngda barnet*. Uppsatser om psykoanalys och historia. Opuscula historica Upsaliensia. Uppsala.

² Sundkvist, Maria (1994) *De vanartade barnen. Mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårdsnämnd 1903-1925*. Uppsala. s. 173.

³ Sundkvist (1994) s. 180.

Aga på anstalter

På de anstalter och institutioner som fanns för barn användes aga. På skyddshemmen framgår av handlingar att ris, rotting och batong användes för att bestraffa barnen.⁴ Skyddshemmen var avsedda för ”vanartade” normalbegåvade barn. För de ”vanartade” sinnesslöa barnen fanns det fr.o.m. år 1922 för pojkar och år 1924 för flickor två specialanstalter. Även i reglementet för dessa anstalter fanns följande regler:

Eleverna skola hållas till ordning, flit och goda seder samt på lämpligt sätt övervakas. Elev, som visar gott uppförande och god flit, må som uppmuntran tillerkännas flitpenningar. Visar elev sådant uppförande, att tillrättavisning är av nöden, och har muntlig tillsägelse ej åsyftad verkan, må efter föreståndarens beprövande till elevens rättande vidtagas följande åtgärder:

inskränkning i friheter, som äro eleverna i allmänhet medgivna; förlust av särskild förmån, som kan vara eleven beviljad; samt sängläge, antingen enbart eller i förening med inskränkning av antalet måltider eller tilldelning av enformig kost. Vid inskränkning av antalet måltider och vid tilldelning av enformig kost skall tillses, att åtgärden icke användes på sådant sätt, att den kan medföra skada för elevens hälsa.

Sängläge må kunna förenas med isolering i särskilt rum.

I undantagsfall må lämplig kroppsaga utdelas av föreståndare eller lärarpersonal. Härvid skall hänsyn tagas till elevens ålder, utvecklingsgrad och sinnesbeskaffenhet. Över vidtagna disciplinära åtgärder skall särskild journal föras.⁵

Aga fanns med som ett sista alternativ i bestraffningsordningen. I första hand skulle uppfostran ske genom belöningar. Ett visst mått

⁴ Sundkvist (1994) s. 180.

⁵ Sinnesslövärdssakunnigas betänkande 1 (1921) s. 92.

av kontroll skedde över utövandet av aga genom att disciplinära åtgärder måste antecknas och redovisas.

Ovanstående reglemente användes på en uppfostringsanstalt för ”sinnesslöa” barn. Det accepterade våldet på skyddshemmen verkar av beskrivningar att döma ha varit grövre. Naturligtvis skilde sig de olika skyddshemmen sig åt, på vissa anstalter var det ovanligt med fysiska bestraffningar, på andra skedde det var och varannan dag.⁶ Det handlade både om slag utdelade i affekt och aga i form av bestraffning där straff utmättes och utdelades i närvaro av vittnen som förde straffjournal.

Agaförbuden

Det fördes dock en debatt om agans avskaffande såväl inom folkskolan som inom skyddshemmen. Förbuden mot aga dröjde dock. Folkskollärarkåren ville ha kvar agan och arbetade aktivt för detta. När agan togs bort, avskaffades den först för de äldre eleverna och sist för de yngsta. Agan på läroverket togs bort år 1927. Det var samma år som flickor fick inträde till läroverken på lika villkor som pojkar. I folkskolan kom agaförbudet år 1958.

Agans avskaffande på skyddshemmen kom 1946. En av orsakerna till att agan inte avskaffades tidigare var att det ansågs se konstigt ut om skyddshemmen avskaffade agan medan den fanns kvar i folkskolan. Redan innan agan avskaffades gjordes en uppmaning till alla skyddshemsföreståndare att försöka klara sig utan aga. Det visade sig att de skyddshem som redan tidigare haft lite aga inte fick några disciplinära problem, medan de skyddshem som byggt hela sin auktoritet på våld fick det svårt. När agaförbudet på skyddshemmen inträtt skrev skyddshemsinspektören brev till samtliga rektorer. I brevet lade han till följande mening ”Om han eller hon gjort detta (agat) och genast underrättar mig, lovar jag att

⁶ *Från tukthus till behandlingshem. Ett mörkt eller ljus kapitel i Socialsverige?* (1992) Stiftelsen Allmänna Barnhuset. Stockholm. s. 188.

ge honom allt skydd.”⁷ Tanken på aga som något helt oacceptabelt fanns fortfarande inte.

Allra längst var det tillåtet att aga inom familjen. Totalförbudet mot aga kom inte förrän 1979. I den debatt som förts om aga inom familjen har argument om det privatas okränkbarhet framförts. Motståndarna till ett agaförbud ansåg att staten inte skulle lägga sig i det som sker privat, dvs. inom familjen. De argumenterade för att det var var och ens ensak hur de vill uppfostra sina barn. Därmed blev barn länge i praktiken rättslösa inom familjen.

På 1950- och 1960-talen framlade barnrättsorganisationer belägg för barnmisshandelns omfattning. Upprinnelsen till informationen om barnmisshandeln kom från Kanada. Där fick läkaren Henry Kempe år 1961 respons på sina artiklar om misshandlade barn. I sitt arbete som läkare hade han stött på flera barn som vid röntgen upptäcktes ha skador på de långa rörbenen och blödningar under hårda hjärnhinnan. Till en början trodde läkarna att de stött på en ny barnsjukdom, men så småningom insåg de att skadorna var sviter efter fysisk misshandel. Henry Kempe myntade begreppet ”the battered child syndrome”.⁸ Läkare i Sverige tog åt sig kunskaperna och spred dem vidare. År 1966 skedde en lagändring då vårdnadshavaren inte längre hade lagligt stöd för aga, men något totalförbud handlade det inte om.

Barnrättsorganisationerna engagerade sig för barns rätt till integritet och försökte sprida information. Ett exempel är BRIS (barnens rätt i samhället) som bildades i upprördheten över att en flicka misshandlades till döds, trots att flera myndigheter tidigt hade kunskap om att flickan misshandlades. BRIS anordnade bl.a. en vandringsutställning om misshandel. Organisationen öppnade också en jourtelefon dit utsatta barn kunde ringa och direkt komma i kontakt med vuxna.

⁷ *Från tukthus till skyddshem* (1992) s. 189.

⁸ Helfer och Kempe (1968) *The battered child*. Chicago.

Vanvård

I början av seklet diskuterade barnavårdsnämnder och filantropiska föreningar vanvårdade barn. De barnlagar som kom 1902 gav inte rätt att omhänderta barn som vanvårdades. Barn kunde inte omhändertas för sin egen skull, för att de for illa. I stället var lagen inriktad på barn som låg inom farozonen för att senare i livet "moraliskt" fördärva samhället. I praktiken insåg man dock att barn som vanvårdades riskerade att bli "vanartade".

Vanvården kunde handla om att barn inte fick tillräckligt med mat, att de inte var rena eller att de inte hade hela eller tillräckliga kläder. Det var inte bara barn som kunde vara vanvårdade utan också hem, och på sätt och vis sammanföll detta. I början av seklet betraktades hustrun som ansvarig för vård av barn såväl som för hem.⁹ Rapporter om vanvårdade barn och hem finns kvar i sjukhusjournaler och filantropiska föreningsarkiv.

Med barnavårdslagen år 1924 kom även vanvård att vara en orsak för skiljande från hemmet. I dag läggs även en mer psykologisk aspekt på vanvård. Barn ska behandlas med respekt. Den lag som i dag förbjuder aga påbjuder även att barn ska behandlas på ett respektfullt sätt. I lagen står att "... barn skall behandlas med aktning för sin person och egenart och får inte utsättas för kroppslig bestraffning eller annan kränkande behandling."¹⁰ De straff som användes t.ex. på skyddshemmen där isolering och indragning av mat förekom är nu förbjudna.

Sexualiserat vård

Till våld riktat mot barn hör även sexualiserat våld och psykiskt våld. Vid de sexuella övergrepp som skett mot barn av en okänd förövare har förståelsen och ställningstagandet för barnet som offer varit större än vid sexuella övergrepp inom familjen. Trots detta kunde fosterbarn i början av 1900-talet som utsattes för

⁹ Weiner, Gena (1995) *De räddade barnen. Om fattiga barn, mödrar och fäder och deras möte med filantropin i Hagalund 1900-1940*. Uppsala. s. 172.

¹⁰ Föräldrabalken 6 kap. 1 §.

övergrepp av okänd förövare tvingas flytta från sina fosterföräldrar, trots att barnen var oskyldiga. Återigen avspeglas tanken att barn genom andra problem själva försatte sig i dessa sexuella övergreppssituationer.

De första fyrtio åren av 1900-talet rådde en officiell syn på incest där även barn sågs som medskyldiga till incestövergrepp. Lagstiftning mot incest, eller blodskam, har funnits mycket länge. Incesttabu är genomgående i samtliga kulturer. Undantagen är ett fåtal historiska riken där de styrande velat bevara det kungliga blodet inom familjen. I Sverige har vi haft en lagstiftning mot incest sedan länge. Ett markant brott mot den gällande incestlagstiftningen kom år 1938. Fram till dess hade incest med lagens ögon blivit betraktat som ett brott mot kyrka och stat där båda parter, dvs. både offer och förövare, ansågs skyldiga. De barn som varit utsatta för incestuösa övergrepp dömdes således som medskyldiga om de var vuxna när övergreppen uppdagades. Det spelade ingen roll om övergreppen börjat medan de var barn. Kvinnorna dömdes därmed till straff för att de varit utsatta för incest. I ett fåtal fall visade det sig att enbart kvinnorna straffades, eftersom de hade erkänt men den vuxne förövaren nekade till brottet. Övergreppet mot och kränkningen av barnet var av underordnad betydelse i lagen fram till 1938.¹¹

Skuldbeläggandet av offret för sexuella övergrepp

Från en anstalt som öppnades i Örebro år 1931 för s.k. "asociala och imbecilla" kvinnor finns journaler kvar. Bland dessa journaler finns dokument som visar hur kvinnor som blivit utsatta för incest som barn blivit dömda för brott. Ofta uppdagades brottet då flickan blev gravid. En av de kvinnor som hamnade på Västra mark var dotter till en statare. Familjen flyttade ofta och modern var död. Efter ett tag upptäckte husbondefolket att flickan "stätt i otillbörligt förhållande till sin far" dvs. fadern hade förgripit sig på henne sexuellt. Båda två, flickan och fadern, anmäldes. I det utdrag

¹¹ Ohlander (1993).

ur förhöret som finns att läsa framgår att förhørsledaren tyckte att flickan uppträtt onormalt på flera sätt. Förhørsledaren kunde inte förstå att hon inte nekat sin far samlag, han förstod inte varför de delade säng och han förstod inte varför hon inte gjorde mer motstånd. Flickan svarade att de hade bara en enda säng vilket förklarade varför de delade säng. Hon berättade dessutom att fadern hotat slå henne om hon berättade om övergreppen. Hennes argumentation räckte dock inte utan hon dömdes för brott. Vid en intelligensmätning fick hon ett resultat som klassade henne som sinnesslö och därför hamnade hon i stället på anstalten för "asociala och imbecilla" kvinnor. Där stannade hon några år, och innan hon skrevs ut steriliserades hon. Med dagens ögon blev hon straffad flera gånger om. Hon straffades för ett brott där hon egentligen var offer och dessutom steriliserades hon.

Flera barn som anstaltsplacerades hade varit utsatta för sexuella övergrepp, men det fanns ingen kunskap om hur dessa övergrepp skadade barnen. Även om de sexuella övergreppen fanns dokumenterade i journaler bearbetades inte upplevelserna. På sätt och vis tycktes uppfattningen ute på barninstitutioner vara att flickornas andra problem försatte dem i situationer där de utnyttjades sexuellt. Det var inte känt att sexuella övergrepp gav psykiska problem.

När incest började diskuteras på 1980-talet var det framför allt omfattningen av incest som debatterades och ifrågasattes. I massmedia berättades om flera fall av incest och fakta presenterades. En sifo-undersökning i Rädda Barnens regi visade att i genomsnitt en elev i varje klass var utsatt för incest. Professioner som arbetade med barn började skapa kontaktnät sinsemellan och rutiner för hur incest skulle upptäckas och hur barnen bäst skulle omhändertas.

Det ökade informationsflödet gav upphov till en debatt om incesthysteri och hetsjakt på män. Några män kände sig hotade och ansåg att det gått så långt att pappor inte längre kunde krama sina barn utan att anklagas för incest. Det fanns en rädsla för att män skulle anklagas och dömas på falska grunder. Svårigheterna med incest och andra sexuella övergrepp ligger delvis i att små barns utsagor ska tolkas för att kunna användas i rättegångar. För att förstå barnens utsagor krävs kunskaper om barns sätt att

uttrycka sig. Många gånger saknar barnen ett adekvat språk för att beskriva övergreppen. Dessutom handlar det om att vuxna måste lära sig att uppfatta när ett barn vill berätta om ett övergrepp. Sexuellt utnyttjade barn är beroende av att vuxna tar sig tid att lyssna på dem och tror dem. I dessa fall om några är barnens beroende av att vuxna för deras talan helt avgörande. Balansgången mellan att inte övertolka barns utsagor till sexuella övergrepp och att anklaga män på falska grunder och samtidigt erbjuda barn ett fungerande rättssäkerhetssystem kan vara svår. I en fungerande demokrati måste dock samtliga medborgares rättssäkerhet garanteras, dvs. även barnens.

Rättssäkerheten i incestdiskussionen har vissa paralleller med den barnpornografidebatt som pågått i Sverige under 1990-talet. I ett slutskede kom debatten att gälla vuxnas rätt till yttrandefrihet som man ansåg skulle förhindras om ett förbud mot innehav av barnpornografiska bilder genomdrevs. I viss utsträckning gällde debatten även hur en lag mot innehav av barnpornografi juridiskt skulle utformas. Ändå kan debatten tolkas som en konflikt mellan vuxnas rättigheter och barns rättigheter. Vuxnas rätt till yttrandefrihet ansågs av vissa vara viktigare än barns skydd mot sexuella övergrepp. Riksdagen fattade dock en lag som gjorde innehav av barnpornografi till en brottslig handling. Barns rätt till skydd mot sexuella övergrepp synliggjordes via lagen. Lagen ger indirekt även ett stöd till barn utom Sveriges gränser, då många barnpornografiska bilder är dokumenterade sexuella övergrepp mot utländska barn.

Diskussion

Ett studium av våldet mot barn under 1900-talet visar på ett skrämmande sätt hur de allra svagaste i samhället allra sist fått skydd. Det fysiska våldet avskaffades först för vuxna, sedan i en offentlig miljö för barn och allra sist för små barn i hemmet.

Barns rätt till fysisk integritet har betraktats som en radikal tanke. Rätten att bestämma över sin kropp är inte absolut för ett barn. Vuxna är tvungna att ta vissa beslut som ur ett absolut

rättighetsperspektiv skulle kunna betraktas som bristande respekt för den kroppsliga integriteten, men som i annat fall skulle kunna leda till barnets död. Det kan gälla att lyfta bort barn ut farliga situationer, att tvinga barn att sitta ner i en båt, att hålla i barn då man vistas ute i trafiken osv. Barns rätt till fysisk integritet innebär inte att vuxna ska slippa ta sitt vuxenansvar. Tvärtom handlar det om respekt för en annan medmänniska utifrån hennes eller hans förutsättningar.

Man bör ställa sig frågan, vems privata liv frånvaron av en lag skyddar. Barnets integritet försvagas om ett agaförbud inte finns. Ett samhälle som inte stiftar lagar inom familjelivet osynliggör ett våld som oftast riktar sig mot barn och kvinnor och skyddar i stället den misshandlande mannen.¹²

De barn som utsätts för övergrepp är beroende av de vuxnas kunskaper om detta eftersom barnen inte alltid själva kan föra sin talan. Det tycks som om kunskaperna om fysisk misshandel av barn var nödvändiga för att kunskaperna sedan skulle utökas till sexuellt utnyttjande av barn. Om samhället inte erkänner den fysiska misshandeln är de sexuella övergreppen som ofta ger färre yttre tecken nästan omöjliga att upptäcka.

Återigen finns det här ett samband mellan kvinnors förbättrade förhållanden och att barns förhållanden förbättras. På 1960-talet startade en kvinnorörelse där personliga erfarenheter var en viktig utgångspunkt för kraven på politikens innehåll och utformning. Kvinnors erfarenheter av sexualiserat våld, även i barndomen, gavs utrymme och lyftes fram i offentligheten. Därmed lyftes även barns rättigheter fram.

Ur barns perspektiv kan man således ifrågasätta om våldet har ökat i samhället under 1900-talet. Tvärtom har mycket av det legaliserade våldet mot barn försvunnit. Den aga som i början av seklet påbjöds är i dag förbjuden. Mycket av det våld som tidigare varit osynliggjort, t.ex. sexuella övergrepp, har förts fram i ljuset. Synliggörandet har lett till att kunskaperna hos dem som arbetar

¹² Gordon, Linda (1990) "Family violence, Feminism, and Social Control", Eds DuBois, Ellen Carol and Ruiz, Vicky L. *Unequal sisters. A multi-cultural reader in U.S. Women's history*. New York and London.

med barn ökat och i dag finns större möjligheter till bearbetning och behandling av våldsupplevelser.

Inför 2000-talet ...

Hade barn det bättre förr? Nej, utifrån dagens värderingar med krav på frihet, autonomi och respekt för var och ens integritet var det inte bättre förr. Lämnar vi värderingarna därhän, finns det dock andra konkreta saker som visar att det inte var bättre förr för barn. Basala behov som mat, tillsyn och drägliga hygieniska förhållanden fanns inte i tillräcklig omfattning i början av seklet. Brister i dessa grundläggande materiella behov kan mätas konkret, t.ex. i spädbarnsdödlighetens omfattning. Dagens låga spädbarnsdödlighet visar på motsvarande sätt att samhällets resurser räcker även till spädbarnen.

I många avseenden har det således blivit bättre för barn under 1900-talet, men inom andra områden tycks barn må sämre. Själv-mordsfrekvensen bland barn har ökat de sista decennierna och alltfler barn anser att de mår psykiskt dåligt. Det finns givetvis inga generella lagar i den historiska utvecklingen som gör att det automatiskt blir bättre och bättre. Tvärtom måste rättigheter för och inkluderande av vissa grupper i samhället ständigt bevakas och försvaras.

I ett studium av barns historia under 1900-talet blir detta tydligt. Olika slags argument för att barn ska inlemmas i den svenska välfärdsstaten har förts fram, ofta i termer av förbättringar för mödrar eller hänvisningar till barn som blivande vuxna. Under 1980-talet och framåt har vi sett hur besparingar drabbat barn trots att vi känner till de ödesdigra konsekvenserna.

Hur ska barn kunna bevaka sina rättigheter då de står utan politiska rättigheter? En utveckling som gynnat barn är att familjens suveräna makt över barnet minskats, dvs. hur barn mår och behandlas är inte bara familjens angelägenhet utan även andra vuxnas.

Vanvård, våld och annan kränkande behandling av barn kan därmed stoppas i och med att andra vuxna ges laglig rätt att ingripa. Åtgärder av detta slag är givetvis svåra att hantera då de innebär både hjälp och kontroll. Ur barnens perspektiv är det positivt att andra vuxna hjälper till att bevaka barns intressen, om föräldrarna inte klarar av detta. Det är också positivt att barn själva kan kontakta andra vuxna och be om stöd och hjälp, t.ex. skolsyster, ungdomsmottagningen eller BRIS.

Barns erfarenheter skiljer sig åt, precis som vuxnas. Det spelar roll om man har invandrabakgrund, om man är flicka eller pojke och till vilken social klass man hör. Generellt sett skulle man kunna säga att arbetarklass, flickor och "invandrare" haft svårare villkor än andra, men verkligheten är ofta mer komplicerad än så. Föräldrarnas ekonomiska förutsättningar bidrar givetvis i högsta grad till barnens materiella standard och skapar ramarna för barnens levnadsvillkor. Vi har sett att spädbarnsdödligheten var högre bland fattiga än bland rika, att bostadsförhållandena var värst för de minst välbeställda, men vi har också sett att de kulturella föreställningarna i Nedertorneå gjorde att de jordägande böndernas spädbarnsdödlighet var högre än de icke-jordägande därför att de inte ammade sina barn. Det är viktigt att visa på den övergripande maktstrukturen, men det är också viktigt att visa att verkligheten är komplex.

Ett perspektiv som saknas i denna rapport är barnen som aktörer. Barn har givetvis agerat och försökt påverka sin omgivning. I historia brukar man ofta tala om kvinnors kamp för att få makt, om olika etniska gruppers kamp för att få vara med i politiken. Historien beskrivs som en kamp där olika grupper kämpar för sitt rättmätiga utrymme. Men man kan inte på motsvarande sätt tala om barns kamp för att få vara med. Barn kan inte hävda att de har samma egenskaper som vuxna och att denna likhet innebär att de ska inkluderas i samhället. Kampen för att barn ska inkluderas och inlemmas i samhället måste föras av de vuxna. Ansvaret kan inte läggas på barnen. Däremot måste vi skapa förutsättningar för barn att på sina villkor delta och omfattas av den svenska välfärdsstaten och den svenska demokratin.

Hur inkluderar vi barnen i demokratin?

Svårigheterna för barn i det demokratiska systemet av i dag är för det första att bli lyssnade till, för det andra att de inte har någon naturlig kanal för att ta politiska initiativ.

Att bli hörd

Vem lyssnar på barnet och dess åsikter och agerar för det? Det vanligaste är att föräldrarna fungerar som barnets språkrör och i många fall fungerar detta bra. Föräldrarna agerar med barnets bästa för ögonen. Men vad händer om föräldrarna och barnet har olika uppfattningar?

Till barnens stöd finns i dag yrkesgrupper med specialkompetens om barns behov och förutsättningar. Under 1900-talet har en "barnkunskap" ackumulerats. Yrkesgrupper med del av denna "barnkunskap" kan i många fall företräda barnet och se till barnets bästa. Trots dessa yrkesgruppers viktiga uppgift att sätta barnen i första hand, visar det sig att i tider av ekonomiska nedskärningar sparas det in på dessa barnexperter. När det sparas in på barnexperter minskas samtidigt barns möjligheter att bli hörda, framför allt på individuell nivå.

På samhällelig nivå finns sedan 1993 Barnombudsmannen, som bevakar frågor om barns och ungdomars rättigheter och intressen.¹ Barnombudsmannen ska bl.a. se till att nya lagar stämmer överens med FN:s konvention om barns rättigheter. Dessutom ska Barnombudsmannen ta initiativ till nya åtgärder och lagförslag samt företräda barnen i den allmänna debatten. Regeringen utser Barnombudsmannen. Barn har således en företrädare på samhällelig nivå.

¹ SFS 1993:335, ändrad 1994:87 samt SFS 1993:710, ändrad 1996:621.

Att kunna agera

Barn har ett visst utrymme att bli hörda, men det är de vuxna som avgör om de vill lyssna. Detta gör att barns handlingsutrymme är tämligen begränsat. Barn har inte stora möjligheter att påverka direkt eller att ta egna initiativ i samhälleliga frågor. Deras chanser att påverka är dessutom begränsade av att de saknar politiskt medborgarskap. Ett sätt att ge barn större möjligheter till påverkan är att ge dem laglig rätt till att kunna delge sina åsikter och kunskaper inom kommunerna. Det är ofta inom kommunerna som barns vardagliga villkor fastställs. De vuxnas "barnkunskap" kan aldrig helt ersättas med barns egen "barnkunskap".

Det är barnen som vet allra bäst hur deras livsvillkor är och denna kunskap bör tillvaratas. Barnombudsmannen har lagt ett förslag till förändring av kommunallagen där barns möjligheter att påverka stärks (se bilaga). Denna förändring av kommunallagen skulle öka barns möjligheter till att ta politiska initiativ.

I Barnombudsmannens förslag till förändrad kommunallag hävdas bl.a.:

Att barn får ställa frågor i fullmäktige om förhållanden som angår dem.

Att nämnderna ska samråda med barn i frågor som angår dem.

Att barn får väcka ärenden i nämnderna.

Förutsättningar för barns deltagande i demokratin

De viktigaste förutsättningarna för barns deltagande i den svenska demokratin är

♦ att barns basala behov tillgodoses

Barns behov av trygghet såväl i familjen som i samhället måste tillgodoses, t.ex. genom en bra barnomsorg. En bra hälsovård, både fysisk och psykisk, måste ges till samtliga barn oberoende av föräldrarnas levnadsvillkor och engagemang. Skolan måste förbättras

så att den ger alla barn en bra grund för att kunna delta i samhället. Barn måste få respekt för sin integritet, sin utvecklingsnivå och sina kunskaper.

◆ **att barns rättigheter och uppväxtförhållanden bevakas av vuxna även utom familjen**

För att kunna garantera att barn inte far illa i sin uppväxtmiljö krävs det att andra än de närmaste vuxna har laglig rätt och möjlighet att gripa in. Detta innebär visserligen en kontroll av de vuxna, men är ett nödvändigt skydd för barnen. Barnhälsovård, barnomsorg och skola har en viktig funktion att fylla i fråga om detta och måste ges ekonomiska resurser för denna uppgift.

◆ **att barns speciella behov och deras behov av barnexpertis tillgodoses resursmässigt**

Den "barnkunskap" som ackumulerats under 1900-talet om barns utveckling och speciella behov måste upprätthållas och vidareutvecklas. Neddragningar för yrkesgrupper som har speciell barnkompetens är en mycket kortsiktig besparing. Barn förmedlar sina erfarenheter och sina kunskaper bl.a. via dessa yrkesgrupper och besparingarna innebär att vuxenvärlden förlorar kunskap som bara barn har. Samtidigt mår många barn sämre eftersom de inte får adekvat hjälp.

◆ **att det skapas kanaler för barn att förmedla sina kunskaper till de vuxna**

Fler personal i barngrupper ger barnen större möjligheter att tala med vuxna om både personliga saker och allmänna frågor. Barn ska ges möjlighet att berätta, men vuxna måste också fråga barn och inhämta deras kunskaper. Det måste finnas ett explicit, föreskrivet ansvar från de vuxna, t.ex. kommunens nämnder, att efterfråga barnens kompetens i de frågor som berör dem.

◆ **att barn ges möjlighet att ta politiska initiativ**

Vi måste dra nytta av den speciella kompetens barn har i vissa frågor och använda oss av den i samhällsplaneringen. Barn bör därför ges rätt att ta politiska initiativ framför allt i kommunala

sammanhang, där en stor del av deras livsvillkor avgörs. En förändring av kommunallagen i enlighet med Barnombudsmannens förslag är därför nödvändig.

Författarpresentation

Kristina Engwall är doktorand i historia vid Högscholan i Örebro. Hon skriver sin avhandling om ett statligt sinnessjukhus för s.k. asociala och imbecilla kvinnor. Utöver en fil. mag. i historia har Kristina Engwall en kulturvetarexamen samt studier inom bl.a. antikens kultur och samhällsliv samt feministiska studier. Dessutom är hon engagerad i Lottorna och hon leder motionspass inom studenthälsan i Uppsala.

Bilaga

Förslag till Lag om ändring i Kommunallagen (1991:900)

Härigenom föreskrivs att 2 kap. 10 §, 5 kap. 34a och 54 §§ samt 6 kap. 8, 14a, 19 och 38 §§ Kommunallagen skall ha följande lydelse.

Nuvarande lydelse

Av BO föreslagen lydelse

Fullmäktige skall besluta om parti-stödets omfattning och formerna för det. Stödet får inte utformas så, att det otillbörligt gynnar eller missgynnar ett parti.

Om det med stöd av 4 kap. 30 § har anställts en politisk sekreterare för de förtroendevalda i ett parti, skall detta beaktas när stödet bestäms.

2 kap. 10 §
Fullmäktige skall besluta om parti-stödets omfattning och formerna för det. Stödet får inte utformas så, att det otillbörligt gynnar eller missgynnar ett parti.

Viss del av partistödet skall användas till att öka inflytandet för barn och unga i det politiska arbetet.

Om det med stöd av 4 kap. 30 § har anställts en politisk sekreterare för de förtroendevalda i ett parti, skall detta beaktas när stödet bestäms.

5 kap. 34a §
Om minst 10 procent av barn och ungdom mellan 12 och 18 år i kommunen begär det skall fullmäktige, som ett led i beredningen av ett ärende, inhämta synpunkter från medlemmar i kommunen eller landstinget genom en opinionsundersökning eller ett liknande förfarande.

För att inhämta upplysningar får ledamöterna ställa frågor. Vad som sägs i 49 och 51-53 §§ skall då tillämpas.

Nämnderna skall verka för att samråd sker med dem som utnyttjar deras tjänster.

5 kap. 54 §

För att inhämta upplysningar får ledamöterna ställa frågor. Vad som sägs i 49 och 51-53 §§ skall då tillämpas.

Barn och ungdom under 18 år får ställa frågor i fullmäktige om förhållanden som angår dem. Den styrelse eller nämnd under vilken frågan hör skall därvid vara skyldig att lämna ett svar.

6 kap. 8 §

Nämnderna skall verka för att samråd sker med dem som utnyttjar deras tjänster.

Nämnderna skall samråda med barn och ungdom under 18 år i frågor som angår dem. Nämnderna skall även aktivt stimulera barn och ungdom att ta ställning till frågor som angår dem genom en särskilt utformad information som riktar sig till dessa grupper. Denna information skall vara allsidig och innehålla argumenten för och emot ett visst beslutsalternativ.

6 kap. 14 a §

Barn och ungdom mellan 12 och 18 år får väcka ärenden i nämnderna. Ett sådant ärende får inte innefatta myndighetsutövning mot enskild. Ärendet kan väckas genom att en lokal politisk ungdomsorganisation, vars moderparti har säte i fullmäktige, tar upp frågan eller genom att minst

tio barn och ungdomar mellan 12 och 18 år i en kommun del skriftligen begär att ett ärende som särskilt angår dem väcks i nämnden.

6 kap. 19 §

En nämnd får kalla en ledamot eller en ersättare i fullmäktige, en annan nämnd eller beredning, en anställd hos kommunen eller landstinget eller en särskild sakkunnig att närvara vid ett sammanträde med nämnden för att lämna upplysningar. Den som har kallats till ett sammanträde får, om nämnden beslutar det, delta i överläggningarna men inte i besluten.

En nämnd får kalla en ledamot eller en ersättare i fullmäktige, en annan nämnd eller beredning, en anställd hos kommunen eller landstinget eller en särskild sakkunnig att närvara vid ett sammanträde med nämnden för att lämna upplysningar. Den som har kallats till ett sammanträde får, om nämnden beslutar det, delta i överläggningarna men inte i besluten.

Även barn och ungdom under 18 år får kallas att närvara vid ett sammanträde med nämnden för att lämna upplysningar om ärendet rör en fråga som angår dem.

6 kap. 38 §

Om en nämnd med stöd av 33 § uppdrar åt en anställd att besluta på nämndens vägnar, får nämnden uppställa villkor som innebär att de som utnyttjar nämndens tjänster skall ges tillfälle att lägga fram förslag eller att yttra sig, innan beslutet fattas.

Nämnden får också föreskriva att en anställd får fatta beslut endast om företrädare för dem som utnyttjar nämndens tjänster har tillstyrkt beslutet.

Om en nämnd med stöd av 33 § uppdrar åt en anställd att besluta på nämndens vägnar, får nämnden uppställa villkor som innebär att de som utnyttjar nämndens tjänster skall ges tillfälle att lägga fram förslag eller att yttra sig, innan beslutet fattas.

Nämnden får också föreskriva att en anställd får fatta beslut endast om företrädare för dem som utnyttjar nämndens tjänster har tillstyrkt beslutet.

Första och andra stycket gäller även i sådana fall där barn och ungdom under 18 år är i majoritet bland de som nyttjar nämndens tjänster.

7 kap. 20 §

Ett självförvaltningsorgan skall bestå av företrädare för dem som nyttjar anläggningen eller institutionen och de anställda där. Företrädarna för nyttjarna skall vara fler än dem som företräder de anställda. Nämnden väljer på förslag av nyttjarna de ledamöter och ersättare som skall företräda nyttjarna och på förslag av de anställda dem som skall företräda de anställda.

Ett självförvaltningsorgan skall bestå av företrädare för dem som nyttjar anläggningen eller institutionen och de anställda där. Företrädarna för nyttjarna skall vara fler än dem som företräder de anställda. Nämnden väljer på förslag av nyttjarna de ledamöter och ersättare som skall företräda nyttjarna och på förslag av de anställda dem som skall företräda de anställda.

Även barn och ungdom under 18 år får företräda de som nyttjar en kommunal anläggning eller institution i ett självförvaltningsorgan.

.

Käll- och litteraturförteckning

Arbetsmiljölagen

Aronsson, Cederblad, Dahl, Olsson, Sandin (1984) *Barn i tid och rum*. Malmö

Artaeus, Irene (1993) ”Kvinnans rätta bestämmelse. Ideal och verklighet i 1800-talets svenska småstäder”, red. Lisa Sjöstedt, *Den osynliga historien. Kvinnornas historia*. Stockholm

Asker, Bertil (1986) *Stockholms parker – innerstaden*. Uppsala

Barn och familj på behandlingshem, barnhem m.m. Allmänna råd från Socialstyrelsen. 1989:4

Barn- och ungdomspsykiatrisk verksamhet i Sverige. Socialstyrelsen redovisar 1980:2

Barnen och vi nr 1/98

Barnets rättigheter... och samhällets skyldigheter. Lagar och regler (1992) Rädda barnen. Stockholm

Barndom sätter spår (1997) Rapport från barnens myndighet. Barnombudsmannen. Stockholm

Barnkliniken. Jubileum 1995. Regionsjukhuset, Örebro läns landsting

Barns villkor i förändringstider. Socialstyrelsen följer upp och utvärderar 1993:2

- Barnsäkerhetsarbetet i Sverige 35 år. Minnen och erfarenheter för framtiden* (1989) Barnmiljörådet. Folksam
- Bengtsson, Arvid (1981) *Lekmiljö – livsmiljö*. Göteborg
- Bengtsson, Magdalena (1996) *Det hotade barnet. Tre generationers spädbarns- och barnadödlighet i 1800-talets Linköping*. Linköping
- Bergenheim, Åsa (1997) "Skå-Gustav och barnpsykiatri", red. Qvarsell och Eriksson, *Hur skall själen läkas? Förändringar inom den psykiatriska vården*. Stockholm
- Björman, Eva-Lis (1979) "Barnarbetet i 1892 års betänkande", red. Eva-Lis Björman och Lars Olsson *Barnarbete och arbetarbarn*. Nordiska museet. Stockholm
- Björk, Gunnela (1998) "Arbetarkvinnornas politiska och ekonomiska medborgarskap i Sverige under 1920- och 30-talen", HT 3/98
- Brottsbalken
- Broberg, Gunnar och Tydén, Mattias (1991) *Oönskade i folkhemmet*. Stockholm
- Brändström (1984) "*De kärlekslösa mödrarna*": spädbarnsdödligheten i Sverige under 1800-talet med särskild hänsyn till Nedertorneå. Umeå
- de Vylder, Stefan (1997) *Barn och ekonomisk politik*. Rädda barnen. Stockholm
- Dittman, Laura L (1974) *Utvecklingsstörda barn hemma*. Stockholm
- Edgren, Monika (1984) *Tradition och förändring. Könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*. Lund
- Edling, Nils (1996) *Det fosterländska hemmet: egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*. Stockholm

- Ehn, Siv (1996) *Familj och grannar i byggd miljö*. Stockholm
- Enberg, Johanna; Källemark, Sofia och Ohlander, Ann-Sofie (1998) *Den bästa generationen? Erfarenheter hos svenskar födda 1965-1974*. Stockholm
- Engwall, Kristina (1997) Opublicerat avhandlingsavsnitt "Utan kärlekfull ans och ledning" *Kvinnornas på Västra Mark barndom*. Höskolan i Örebro
- Emanuelsson, Agneta och Wendt, Rigmor (1994) *I folkhälsans tjänst – sju decennier med den svenska distriktssköterskan*. Stockholm
- Familj, arbete och barnomsorg – tre verkligheter?* (1991) Socialstyrelsen. Stockholm
- Från tukthus till behandlingshem. Ett mörkt eller ljus kapitel i Socialsverige?* (1992) Stiftelsen Allmänna Barnhuset. Stockholm
- Goldstein, Freud, Solnit (1980) *Barnets rätt eller rätten till barnet?* Stockholm
- Gordon, Linda (1990) "Family violence, Feminism, and Social Control", *Unequal sisters. A multi-cultural reader in U.S. Women's history*. Eds Ellen Carol DuBois and Vicky L. Ruiz. New York and London
- Graninger, Göran och Lovén, Johan (1994) *40 år med utvecklingsstörda. Samtal med Karl Grunewald*. Moheda
- Göransdotter, Maria (1997) "Smakfostran och heminredning. Om estetiska diskurser och bildning till bättre boende i Sverige 1930-1955", red. Johan Söderberg och Lars Magnusson, *Kultur och konsumtion i Norden 1750-1950*. 23. Nordiska historikermötet
- Hedenborg, Susanna (1997) *Det gåtfulla folket. Barns villkor och uppfattningar av barnet i 1700-talets Stockholm*. Stockholm
- Helfer och Kempe (1968). *The battered child*. Chicago

- Hellspong, Mats och Löfgren, Orvar (1987) *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid.* Malmö
- Hoem, Jan M (1993) "Det moderna skilsmässomönstret i Sverige", *Om modernt familjeliv och familjeseparationer. En antologi från ett forskarseminarium.* Socialvetenskapliga forskningsrådet. Stockholm
- Holm, Lennart (1955) *Familj och bostad. En redovisning av fem fältstudier i moderna svenska familjebostäder 1951-1954.* Hemmets forskningsinstitut. Stockholm
- Högberg, Ulf (1983) *Svagårens barn. Ur folkhälsans historia.* Stockholm
- Jacobson, Lars-Olof (1978) *Omsorger i hundra år. En minnesskrift om arbetet för de psykiskt utvecklingsstörda 1878-1978.* Lund
- Jonsson, Gustav (1980) *Flickor på glid. En studie i kvinnoförakt.* Stockholm
- Jönson, Ulf (1997a) *Bråkiga, lösaktiga och nagelbitande barn: Om barn och barnproblem vid en rådgivningsbyrå i Stockholm 1933-1950.* Linköping
- Jönson, Ulf (1997b) "Rådgivning, rashygien och sterilisering", red. Qvarsell och Eriksson, *Hur skall själen läkas? Förändringar inom den psykiatriska vården.* Stockholm
- Karlén, Karl-Henrik (1985) *Barn- och ungdomspsykiatri i Sverige. Dess historia, problem och patienter.* Stockholm
- Kuusela, Kirsti (1993) *Integration i invandratäta bostadsområden? Sammanläggningsdel.* Göteborg
- Kälvemark, Ann-Sofie (Ohlander) "Att vänta barn när man gifter sig. Föräktenskapliga förbindelser och giftermålsmönster i 1800-talets Sverige" *HT* 1977:2

- Kälvemark, Ann-Sofie (Ohlander) (1980) *More children of better quality? Aspects on Swedish population policy in the 1930's*. Uppsala
- Lagerberg, Dagmar (1984) *Fosterbarn. Forskning, teori och debatt*. Stockholm
- Larsson, Katarina opublicerat avhandlingsavsnitt. Högskolan i Örebro
- Levin, Hjärdís (1997) "Från nymalthusianism till folkhälsa. Sexualdebatt och socialpolitik 1880-1936", red. Bergenheim och Lennerhed, *Seklernas sex. Bidrag till sexualitetens historia*. Stockholm
- Lindstedt Cronberg, Marie (1997) *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*. Lund
- Ljungström, Christina och Lindquist, Ivonny (1985) *Lekterapi på sjukhus*. Stockholm
- Ljungqvist, Åsa (1990) *Ris och rotting. En studie i straffmentalitet*. Opublicerad uppsats, historiska institutionen i Uppsala
- Lundgren, Ingrid (1993) "Nybyggarna", *Kultur, kultur, kultur – perspektiv på kulturmöten i Sverige*, red. Karl-Olov Arnstberg, Stockholm
- Löfqvist, Arne (1992) "Barn- och ungdomspsykiatri – några tankar kring utveckling och arbetsområden", red. Tom Lundin, *Försvarspsykologi igår, idag och imorgon. En antologi tillägnad Ulf Otto 60 år den 8 oktober 1991*. Lund
- Matovic, Margareta (1984) *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850-1890*. Stockholm.
- Nelson, Marie C (1995) "Swedish urban demography during industrialization", eds Anders Brändström och Lars Göran Tedebrand. *Swedish urban demography during industrialization*. Umeå.

- Nilsson, Åke (1993) "Barnens familjeförhållanden år 1985", *Om modernt familjeliv och familjeseparationer. En antologi från ett forskarseminarium*. Socialvetenskapliga forskningsrådet
- Nyberg, Anita (1989) *Tekniken – kvinnornas befriare? Hushållsteknik, köpevaror, gifta kvinnors hushållsarbetsid och förvärvsdeltagande 1930-talet – 1980-talet*. Linköping
- Nyberg, Anita (1995) "Barnomsorgen. Ett kvinnligt nollsummespel eller?" red. Erik Amnå, *Medmänsklighet att hyra? Åtta forskare om ideell verksamhet*. Örebro
- Näsman, Elisabet och von Gerber, Christina (1996) *Mamma, pappa utan jobb. Rädda barnen*. Stockholm
- Näsman, Elisabet (1995) "Vuxnas intresse att se med barns ögon", red. Lars Dahlgren och Kenneth Hultqvist, *Seendet och seendets villkor. En bok om barns och ungas välfärd*. Stockholm
- Ohlander, Ann-Sofie (1993) *Det bortträngda barnet. Uppsatser om psykoanalys och historia*. Opuscula historica Upsaliensia. Uppsala
- Olson, Hans-Erik (1992) *Staten och ungdomens fritid. Kontroll eller autonomi?* Stockholm
- Olsson, Lars (1979) "Barnarbete i den svenska industrin". *Barnarbete och arbetarbarn*. Nordiska museet, red. Eva-Lis Bjurman och Lars Olsson. Stockholm
- Palmblad, Eva (1989) *Medicinen som samhällslära*. Göteborg
- Palmblad, Eva och Eriksson, Bengt-Erik (1995) *Kropp och politik. Hälsoupplysning som samhällsspegel från 30-90-tal*. Stockholm
- Persson, Birgit (1990) "Vem är min mor? Om anonymitetsrätten" *Se barnet! Tankegångar från tre århundranden*, red. Gunilla Halldén. Stockholm

- Persson, Birgit (1991) *Barnhus. Om räddningsanstalter, barnhem, idiotanstalter, uppfostringsanstalter i Norden från 1700- talet till våra dagar*, red. Kajsa Ohrlander. Stockholm.
- Persson, Sven (1996) *Samhällets reproduktiva ansvar. Statliga föreställningar om förhållandet mellan förskola, skola och familj 1930-1970*. Lärarhögskolan. Lunds universitet
- Petersson, Olof; Westholm, Anders och Blomberg, Göran (1989) *Medborgarnas makt*. Stockholm
- På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet* (1996) SCB
- Qvarsell, Roger (1985) "Från vanart till psykopati. Om barn-psykiatrins framväxt i Sverige under mellankrigstiden". *Lychmos*
- Qvarsell, Roger (1997) "Mentalhygien och psykisk hälsovård", red. Qvarsell och Eriksson, *Hur skall själen läkas? Förändringar inom den psykiatriska vården*. Stockholm
- Qvist, Jan och Rennermalm, Bo (1985) *Att bilda familj. Samboende, äktenskap och barnafödande bland kvinnor födda 1936-1960*. SCB Urval nr 17
- SFS 1900:75
- SFS 1912:206
- SFS 1917:378
- SFS 1945:489
- SFS 1993:335
- Sinnesslövårdssakkunnigas betänkande 1 (1921) *Betänkande rörande upprättandet av uppfostringsanstalter för vanartade sinnesslöa*.
- Sjöberg, Mats (1996) *Att säkra framtidens skördar. Barndom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstad pastorat 1860-1930*. Linköping
- Socialtjänstlagen
- SOU 1943:7 Bilaga 1: *Hygieniska förutsättningar för skolarbetet*.

SOU 1944:30

SOU 1951:15

SOU 1965:55

SOU 1975:30-38

SOU 1979:28

SOU 1985:12

SOU 1990:36

SOU 1993:86

SOU 1994:38

SOU 1996:37

SOU 1997:8

SOS Hälsovård 1939

Sundkvist, Maria (1994) *De vanartade barnen. Mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårdsnämnd 1903-1925.*
Uppsala

Sundström, Marianne (1993) "Föräldraledighetens utnyttjande och effekter vid televerket" *Om modernt familjeliv och familjeseparationer. En antologi från ett forskarseminarium.* Socialvetenskapliga forskningsrådet

Söder, Mårten (1979) *Anstalter för utvecklingsstörda. En historisk-sociologisk beskrivning av utvecklingen.* Stiftelsen ALA.
Stockholm. (1984)

Tänk om... Rapport från barnens myndighet (1996) Barnombudsmannen

Ungdomsmottagning – ska vi ha dé? En rapport om ungdomsmottagningar (1977) Socialstyrelsen

Upp till 18 – fakta om barn och ungdom (1995) Barnombudsmannen

Vinnerljung, Bo (1996) *Fosterbarn som vuxna*. Lund

Weiner, Gena (1995) *De räddade barnen. Om fattiga barn, mödrar och fäder och deras möte med filantropin i Hagalund 1900-1940*. Uppsala

Werkmäster, Daniel (1995) *Lekskulpturens estetik*, opublicerad stencil, etnologiska institutionen, Uppsala

Zelizer, Viviana (1985) *Pricing the priceless child: the changing social value of children*. New York

så arbetar

Demokrati utredningen

Demokratiutredningen analyserar den svenska folkstyrelsens förutsättningar inför 2000-talet. Det sker i ljuset av bl.a. globaliseringen, EU-medlemskapet, förändringarna i medielandskapet, den nya IT-tekniken, förnyelsearbetet inom offentlig förvaltning och folkrörelsernas förändringar. Vid sekelskiftet skall utredningen presentera en sammanvägd analys i form av ett slutbetänkande.

Utredningen vill redan under arbetets gång bidra till att fördjupa demokratidebatten genom

- en skriftserie
- offentliga seminarier
- en webbplats för debatt och information

Skrifter

Demokratiutredningen kommer fortlöpande under arbetets gång att publicera en skriftserie med essäer, debattartiklar, seminarieinlägg och forskarantologier.

Den omfattande demokratiforskning som bedrivs vid våra universitet och högskolor ställs på detta vis till förfogande för alla som är intresserade av demokratifrågor.

Information om titlar, utgivningsdag, priser m.m. finns på utredningens webbplats.

Seminarier

En av utredningens uppgifter är att stimulera det offentliga samtalet.

Därför anordnar vi offentliga seminarier runt om i landet.

Till seminarierna bjuder vi in forskare och idédebattörer att bidra med sin kunskap och sina värderingar kring de frågor vi tycker är värdefulla att samtala kring.

Varje seminarium dokumenteras i form av en skrift.

www.

demokratitorget.

gov.se

är adressen till Demokratiutredningens webbplats. Här finns möjlighet att föra en fri debatt kring demokratin – demokratitorget är öppet för alla.

Ett antal krönikörer kommer att kommentera demokratiproblem och andra demokratidebatter.

Här kan Du också informera dig om och föra dialog kring utredningen. Direktiv i fulltext, arbetsplan och utredningens protokoll är dokument man kan hämta hem.

Här informerar vi också fortlöpande om aktuella skrifter och seminarier. Man kan dessutom ta del av debattinlägg vid seminarier samt beställa utredningens skrifter.

Länkar finns till andra delar av nätet där demokratifrågor dryftas på olika sätt.

Information

Vi svarar gärna på frågor och lämnar ytterligare information om utredningens arbete. Adress och telefonnummer till utredningens kansli finns på nästa sida.

Utredningens sammansättning

Ordförande

Bengt Göransson
f.d. statsråd
tel: 08-453 41 04

Kommittéledamöter

Elisa Abascal Reyes (mp)
ledamot av riksdagen
tel: 08-786 46 26

Stefan Attefall (kd)
chefredaktör
tel: 08-612 00 05

Britt Bohlin (s)
ledamot av riksdagen
tel: 08-786 47 80

Per Gustafsson (c)
informationschef
tel: 08-787 58 40

Jeanette Hillding (m)
företagare
tel: 0431-88 300

Gunnar Larsson (s)
klubbordförande
tel 031-703 73 07

Eva Marcusdotter (s)
frilansskribent
tel: 019-36 36 48

Olle Schmidt (fp)
utredningssekreterare
tel: 040-34 10 64
alt. 044-13 33 00

Per Unckel (m)
ledamot av riksdagen
tel: 08-786 44 98

Pernilla Zethraeus (v)
oppositionsråd
tel: 026-17 81 22

Experter

Wanja Lundby-Wedin
LO:s andra ordförande

Elisabeth Rynell
författare

Marcus Storch
direktör

Lars Bryntesson
Inrikesdepartementet

Anita Johansson
Kulturdepartementet

Sekretariat

Huvudsekreterare
Erik Amnå, *fil dr*
tel: 019-30 30 67

Biträdande sekreterare
Margareta Meyer
tel: 08-405 49 16

Seminarieansvarig
Anders Ljunggren
tel: 08-405 16 54

Assistent
Helena Svensson
tel: 08-405 46 04

DEMOKRATI *Utredningen*

POSTADRESS: 103 33 Stockholm. BESÖKSADRESS: Regeringsgatan 30-32

TEL: 08-405 49 16. FAX: 08-411 24 67

E-POST: margareta.meyer@justice.ministry.se

Demokratiutredningens skriftserie

Redaktör Erik Amnå

1. **Demokratins räckvidd.** Dokumentation från ett seminarium (SOU 1998:55)
2. **En god affär i Motala.** Journalisternas avslöjanden och läsarnas etik (SOU 1998:63)
3. **Att rösta med händerna.** Om stormöten, folkomröstningar och direktdemokrati i Schweiz (SOU 1998:85)
4. **Gör barn till medborgare!** Om barn och demokrati under 1900-talet (SOU 1998:97)